

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ**

Əlyazması hüququnda

Süleymanova Nuran Azad qızı

**İCTİMAİ İAŞƏ MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ MƏNFƏƏTİN
UÇOTU VƏ TƏHLİLİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ**

mövzusunda

MAGISTR DISSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı 060402 -Mühasibat uçotu və audit

İxtisaslaşma Xidmət sahələrində mühasibat uçotu

Elmi rəhbər:

Magistr proqramının rəhbəri:

İ.e.n.,dos.Salahov Ə.S.

Prof. Ə.İ.Daşdəmirov

Kafedra müdiri _____ İ.e.d., prof. S.M.Səbzəliyev

Bakı-2016

İCTİMAİ İAŞƏ MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ MƏNFƏƏTİN UÇOTU VƏ TƏHLİLİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

GİRİŞ 3

I FƏSİL. İCTİMAİ İAŞƏ MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ MƏNFƏƏTİN İQTİSADI MAHIYYƏTİ VƏ NƏZƏRİ ƏSASLARI 6

- 1.1. Mənfəətin iqtisadi mahiyyəti və ictimai iaşə müəssisələrində onun formalaşması mexanizmi 6
- 1.2. İctimai iaşə müəssisələrində mənfəətin uçotu və təhlilinin əhəmiyyəti və qarşısında duran vəzifələr 12
- 1.3. Gəlirlərin və xərclərin maliyyə nəticələrinə aid edilməsi və mənfəətin hesablanması qaydaları 15

II FƏSİL. İCTİMAİ İAŞƏ MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ MƏNFƏƏTİN UÇOTUNUN MÜASİR VƏZİYYƏTİ VƏ ONUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ 20

- 2.1. Mənfəətin formalaşması üzrə təsərrüfat əməliyyatlarının mühasibat uçotunda əks etdirilməsi prinsipləri 20
- 2.2. Mənfəətin sintetik və analitik uçotu informasiyalarının mahiyyəti və işlənməsi qaydaları 25
- 2.3. Ичтимаи иашя мцяссисяляриндя мянфяят щаггында мялуматларын мщасибат-малийя щесабатында якс етдирилмяси 35

III FƏSİL. BAZAR İQTİSADIYYATI ŞƏRAİTİNDƏ İCTİMAİ İAŞƏ MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ MƏNFƏƏTİN TƏHLİLİ 44

- 3.1. İctimai iaşə müəssisələrində balans mənfəətinin tərkibi və dinamikasının təhlili 44
- 3.2. İctimai iaşə müəssisələrində məhsul və xidmət satışından əldə edilən mənfəətin təhlili 49
- 3.3. İctimai iaşə müəssisələrində mənfəətin bölüşdürülməsi və ondan istifadənin təhlili 57

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR 78

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYATIN SİYAHISI 81

РЕЗЮМЕ 82

Эириш

Юлжамиздя базар игтисадийатнын там формалашмагда олдуьу мцасир дюврдя мцхтялиф тясяррцфатгылыг формаларында фяалийят эюстярян мцяссия вя тяшкилатларын тясяррцфат-малийя фяалийятинин сон нятичяляринин мцййян едилмяси вя малийя вязийятинин гиймятляндирилмясинин тямилляшдирилмяси проблемляри хцуси актуаллыг кясб едир. Хидмят сферасына аид олан мцяссияляр иъярисиндя ичтимаи иашя мцяссияляри мцщцм хцуси тьякийя маликдир. Ичтимаи иашя мцяссияляри дедикдя, йемякхана, кафе, ресторан, тьяйхана, буфет, шадлыг евляри вя диэяр бу кими иашя объектляринин бирляшдикляри мцяссияляр баша дцщццр. Мцасир Азярбайчан игтисадийаты шяраитиндя ичтимаи иашя мцяссияляринин бюйцк яксярийяти юзял секторун пайына дцщцр. Бунунла йанашы, дювлят секторунда да кифайят гядяр ичтимаи иашя мцяссияляри фяалийят эюстярир ки, онларын да бюйцк яксярийятини мцяссиядахили иашя объектляри тяшкил едир. Беля бир шяраитдя ичтимаи иашя мцяссияляриндя мянфятин уьоту вя тящлилинин аращдырылмасы вя тямилляшдирилмяси мясяляляриня щяср едилмиш тядгигат иши мцасир дюврцн тьябляриня чаваб верир.

Мювзунун актуаллыы игтисади инкишафын мцасир мярщялясиндя вя мцасир идаряетмя шяраитиндя мцяссиянин малийя-тясяррцфат фяалийятинин сон нятичяляринин ящямийяти, онун дцзэцн вя оптимал гайдада тяшкил едилмяси цьцн мянфятин уьоту вя тящлили мялуматларындан истифадя едилмяси зярурилийи иля баьлыдыр.

Тядгигат ишинин ясас мягсяди хидмят сферасынын мцяссисяляриндя мянфяятин формалашмасы ямялийятларынын уьотунун цмуми мцщасибат-малийя уьоту просесиндя тутдубу мювгейи вя ящямийятини мцяййян едяряк, онун мцасир дювр цьцн характеристик олан башлыча хцсусийятлярини эюстярмякдян, мцяссисянин мянфяятини тящлил етмякдян вя онларын такмиллящдирилмяси проблемлярини аращдырмагдан ибарятдир.

Тядгигат объекти цмумийятля мцяссисянин мянфяятинин вя малийя нятичяляринин формалашмасы цзяря тясяррцфат ямялийятлары, онларын мцщасибат-малийя уьоту мясяляляри, онларын илк сянядлярдя, уьот реэистрляриндя, мцщасибат-малийя щесабатларында якс етдирилмяси принципляри вя такмиллящдирилмяси, елячя дя малийя нятичяляринин аналитик гиймятляндирилмяси мясяляляридир.

Тядгигатын елми йенилийи мянфяятин вя малийя нятичяляринин синтетик вя аналитик уьоту мясяляляринин мцасир дюврцн тялябляриня уйьун ищлянмяси вя онун тящлилинин йени цсулларынын тятбигинин тяклиф едилмясиндян, онларын мцасир дюврцн тялябляриня уйьун, елми чящятдян ясасландырылмыш щякилдя характеризя едилмясиндян вя буна даир мцвафиг елми мцддяаларын иряли сцрцлмясиндян ибарятдир.

Тядгигат ишинин практики ящямийяти, щяр шейдян яввял, тядгиг едилян мювзунун мцяссися вя тящкилатларда кцтляви тятбиги иля ялагядар ола бияр. Бу тядгигат ишинин тятбиги мцщасибат уьоту вя игтисади тящлилин мцвафиг сащясинин кейфийятини йцксялдяр вя онун такмиллящдирилмясиндя ящямийятли рол ойнайа бияр. Бунунла йанашы, тядгигат иши мцщасибат уьоту вя игтисади тящлил

мясяляляринин юйрянилмясиндя файдалы вьсаит кими истифады едия бияр.

Диссертасийанын щячми вь структуру: Диссертасийа эириш, ць фьсил, нятичя вь тьклифляр, истифады олунмуш ядыбийятларын сийащысы вь ялавялярдян ибарят олмагла, 81 сящифя щячминдя йазылмышдыр.

Диссертасийанын эириш щиссясиндя мьвзунун актуаллыьы, тьдгигат ишинин ясас мягсяди, обьекти, елми йенилийи вь практик ящямийяти щяггында гьса мялумат верилир.

Биринчи фьсилдя ичтимаи иашя мьссясяляриндя мянфьятин игтисади мащийяти вь нязяри ясаслары верияряк, малийя нятичяляринин уьоту вь тьщилинин мьсасир хьсусийятляри аьыгланыр, уьот вь тьщилин ящямийяти вь гаршысында дуран вьзифьяр шьрщ едилир. Бурада ичтимаи иашя мьссясяляриндя малийя нятичяляринин формалашмасы хьсусийятляри шьрщ едилир вь малийя нятичяляринин мьсасир вьзийяти тьдгиг едилир.

Икинчи фьсилдя ичтимаи иашя мьссясяляриндя мянфьятин уьотунун мьсасир вьзийяти вь онун тькмиллящдирилмяси мясяляляри шьрщ олунур. Бурада мянфьят вь зьярлярин йаранмасы цзря тьсяррцфат ямялитийатларынын сянядлящдирилмяси, синтетик вь аналитик уьоту щяггында мялумат верияряк, онраын мьщасибат-малийя щесабатларында, елячя дя диэяр ихтисаслащдырылмыш идарьетмя щесабатларында якс етдирилмяси хьсусийятляри изащ олунур.

Цьцнцц фьсилдя базар игтисадийяты шьраитиндя ичтимаи иашя мьссясяляриндя мянфьятин тьщили мясяляляри шьрщ едияряк, онун тьркиби вь динамикасынын тьщилиня, мящсул вь хидмят сатышындан ядья едиян мянфьятин тьщилиня вь мянфьятин

бюлцшдцрцлмяси вь истифадя едилмясинин тящилиня йер
верилмишдир.

Диссертасийанын сонунда йььчам вь конкрет формада нятичя вь
тяклифляр верилир вь истифадя олунмуш ядябийятларын сийащысы
эюстярилир.

I FƏSİL. İCTİMAİ İAŞƏ MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ MƏNFƏƏTİN İQTİSADİ MAHİYYƏTİ VƏ NƏZƏRİ ƏSASLARI

1.1. Mənfəətin iqtisadi mahiyyəti və ictimai iaşə müəssisələrində onun formalaşması mexanizmi

мҗәссисәсиндә бу просес ичтимаиләшдирилмиш бир мякәндә, йәни бәтәң инсанлар сәңәң нәзәрә тәтулмуш йердә шәйәтә кәбирлир. Одур ки, бурада әюстәриән просесләрлә мяшәул олан мҗәссисәляр ичтимаи иашә мҗәссисәләри адланыр.

Ичтимаи иашә мҗәссисәләри хидмәт мҗәссисәләри щесаб едилир. Бәлә мҗәссисәлярдә истәсәл, тичарят вә хидмәт просесләринин шәр сәңәң ейни бир мякәндә, бир мҗәссисәнин дахилиндә тәшкил едилир. Она әюрә дә ичтимаи иашә мҗәссисәләринин тәсәррәфәт фәалийәтиндә шәм истәсәл, шәм тичарят, шәм дә хидмәт сфераларына уйәун олан тәсәррәфәт ямәлиятлары бәш верир. Амма сәмумийәтлә әютсәрдәкә, игтисад елмләриндә ичтимаи иашә мҗәссисәләри тичарят сферасынын мҗәссисәләриня аид едилир. Она әюрә дә бурада истәсәл просесләри мсәсибат уәотунда мал ямәлиятларынын давамә кими якс етдирилярәк, 205№-ли «Маллар» щесабындан, еләчә дә 542№-ли «Әяләчәк щесабат дүврләринин әялирләри», 711№-ли «Коммерсийә хярчләри» щесабындан истифәдә едилир. Бәлә ки, ичтимаи иашә мҗәссисәләриндә мювчуд олан малларын вә иашә мясәулларынын уәоту 205№-ли «Маллар» щесабында, иашә мясәулларынын сәтыш гиймәтләри илә тәдарәк вә истәсәл майә дәйәри арасындакы фәргләрин уәоту 542№-ли «Әяләчәк щесабат дүврләринин әялирләри» щесабында, ичтимаи иашә мҗәссисәләринин хярчләринин уәоту ися 711№-ли «Коммерсийә хярчләри» щесабында апарылыр. Бәтәң бунлар ися мянфәятин уәотуна юз тәсирини әюстәрир.

Мҗәссисәнин ясәс фәалийәт сәшәси сәрә әялир вә хярчләринин фәрги онун ямәлият мянфәятини, планлашдырылмайән вә сәтышдәнкянар әялир вә хярчләрин фәрги ися сәтышдәнкянар фәалийәт сәрә мянфәяти тәшкил едир. Ямәлият мянфәяти илә

сатышданкянар фяалийят цзря мянфятин чями баланс мянфятиндя ибарятдир.

Игтисадийатын диэяр сащяляриндя олдуьу кими, ичтимаи иашя мцяссисяляриндя дя мянфятин игтисади тящлили щям чари тясяррцфат дюврцндя, щям дя щесабат дюврц баша ъатдыгдан сонра апарыла билир. Щяр ики щалда мянфятин тящлили бу сащйя аид формалашдырылмыш мцщасибат уьоту мялуматларына яасланыр.

Мцхтялиф фяалийят сащяляри иля мяшьул олан айры-айры мцяссися вя тяшкилатларда малийя нятичялярини мцяйян олунмасы ейни принципляр яасланыр. Лакин щяр бир фяалийят сащяси цзря малийя нятичяляринин мцяйян олунмасы вя онун мцщасибат уьотунда якс етдирилмяси щямин сащянин хцсусийятляриня уйьун щяйата кечирилир. Тичарят, ичтимаи иашя вя тядарцк сащяляри иля мяшьул олан айры-айры мцяссися вя тяшкилатларын да малийя нятичяляринин мцяйян едилмяси истигамятиндя апарылан ишляр щяр бир фяалийят сащясинин характериня уйьун щяйата кеьрилир. Беля ки, тичарят, ичтимаи иашя вя тядарцк мцяссисяляриндя мцвафиг фяалийят сащясиня уйьун эялир вя хярчлярин мювчуд олмасы малийя нятичяляринин уьотунун да щямин фяалийят сащясинин характериня уйьун формалашмасына сябяб олмушдур.

Республикамызда мцщасибат уьоту вя игтисади тящлилин базар игтисадийаты вя бейнялхялг стандартларын тялябляриня уйьунлашдырылмасы проблеминин мейдана ъыхмасы, онларын йенидян гурулмасы вя тясяррцфат ямялийятларынын якс етдирилмяси хцсусийятляринин такмилляшдирилмяси зяруратини йаратмышдыр. Буна эюря дя мцщасибат уьоту вя игтисади тящлилдя мцщцм ящямийят кясб едян сащя кими малийя нятичяляринин уьоту вя тящлилинин мцасир тялябляря уйьун такмилляшдирилмяси

мцасир дюврдя даща зярури вязифя кими мейдана ьыхмышдыр. Гейд етдийимиз кими, мцяссися вя тяшкилатларда тсяррцфат фяалийятинин малийя нятичяси щесабат дюврцндя бу фяалийятля ялагдар олан эялир вя хярчлярин фярги кими формалашыр. Бир гайда олараг, тичарят фяалийяти иля мяшьул олан мцяссися вя тяшкилатларда, о чцмлядян ичтимаи иашя мцяссисяляриндя эялирин ясас мянбяйи тичарят ялавяляри щесаб олунур. Яввялляр тичарят тяшкилатларында тараларын аьырлашмасындан ямяля эялян иткилярин, щабеля няглийят хярчляринин мцяййян гядяр юдянилмяси мягсядиля малсатанлардан ялавя эцзяшт мябляляри дахил олурду. Бир гайда олараг, бу мябляляр тичарят ялавяляринин уьоту апарылан мцщасибат щесабында якс етдирилрди. Щалщазырда беля эцзяштылар тятбиг олунмур. Мцасир дюврдя тичарят мцяссися вя тяшкилатларында щесабат дюврц цзря ямялийят мянфятинин формалашмасы истигамятиндя малийя нятичяляри щесабына силинян эялирляр йалныз щесабат дюврцнцн (вя йа щяр бир тягвим айынын) сонуна сатылмыш маллара аид олан тичарят ялавяси мябляьиндя ибарят олур. Диэяр тяряфдя, щямин щесаба щесабат дюврцня аид тядавцл хярчляри силинир. Мцасир дюврдя малийя нятичяляринин уьоту вя тящлилиндя башлыча хцсусийятлярдя бири ямялийят мянфятинин вя баланс мянфятинин уьотда якс етдирилмяси вя онларын щям айры-айрылыгда, щям дя бирликдя тящлил едилмяси имканларынын мювчуд олмасыдыр. Она эюря дя щям мцщасибат уьотунда, щям дя игтисади тящлилдя ямялийят мянфяти иля баланс мянфятини бир-бириндя фяргляндирмяк лазым эялир. Ямялийят мянфяти дедикдя, мцяссисянин ясас тсяррцфат фяалийяти иля билаваситя ялагдар олан эялир вя хярчлярин фярги баша дцщцлцр. Баланс мянфяти ися юзцндя ялавя олараг,

сатышданкянар фяалийят цзря, елячя дя планлашдырылмайан эялир
вя хярчляри дя бирляшдирир.

Беляликля, щесабат дюврцня аид ямялийят мянфяятинин (вя йа
зрярин) дцзэцн мцяййян едилмясиндя мщсасибат учотунун башлыча
мягсяди эялир вя хярчлярин дцзэцн мцяййян олунуб, щесабларда
дцзэцн якс етдирилмясиндян ибарятдир. Малийя нятичляринин
игтисади тящлили ися формалашдырылмыш мщсасибат уьоту
мялуматлары ясасында щям ясас тичарят фяалийятиндян алынан
эялирляри вя бунун цьцн ъякилмиш хярч вя мясряфляри, щям дя
сатышданкянар фяалийят нювляри цзря эялир вя хярчляри тядгиг
едир.

Щесабат дюврцня аид баланс мянфяятинин (вя йа зряринин)
мцяййян олунмасы истигамятиндя ися уьотун ясас хцсусийяти,
билаваситя тясяррцфат ямялийятлары иля ялагядар олмайан вя
планлашдырылмамыш эялир вя итэилярин юз тьяинатына уйбун
малийя нятичляри щесабында уьота алынмасы иля
сячийяляндирилир. Бу истигамятдя ичтимаи иашя мцяссисяляриндя
801№-ли “Цмуми мянфяят (зряр)” щесабында ашаьыдакы тясяррцфат
ямялийятлары юз яксини тапмыш олур:

- 542№-ли «Эялячяк щесабат дюврляринин эялирляри»
щесабы иля мцхабирляшдирилмякля, сатылмыш маллара
аид олан тичарят ялавясинин мябляьи;
- 711№-ли «Коммерсийа хярчляри» щесабы иля
мцхабирляшдирилмякля, сатылмыш маллара аид олан
тядавцл хярчляринин мябляьи;
- 611№-ли «Саир ямялийят эялирляри» щесабы иля
мцхабирляшдирилмякля, мцяссисянин диэяр материал

дйярлиляри вя активляринин сатышындан яддя олуна
эялир вя хярчляр;

- 538№-ли «Диэяр гысамцддятли кредитор борчлары»,
йахуд да пул вьсаитлярини уьота алан щесабларла
мцхабирляшдирилмякля, башга мцяссисялярдя пай иля
иштиракдан яддя едилян эялирляр, сящмляр цзря
дивидендляр вя мцяссисяйя мяхсус истиграз вя диэяр
гиймятли каьызлар цзря эялирляр;
- пул вьсаитлярини вя йа мцвафиг щесаблашмалары уьота
алан щесабларла мцхабирляшдирилмякля ямлакын
ичаряйя верилмясиндян яддя олуна эялирляр;
- Кеьмиш иллярдя мцяссисянин зярряиня силинмиш
цмидсиз дебитор борчларынын юдянилмясиндян дахил
олмуш мяьбляьляр вя харичи валйута ямялийятлары цзря
мцсбят мязяння фярги;
- Материал гиймятлиярини, ямяйин юдяниши цзря ишги
щей'ятля щесаблашмалары, пул вьсаитлярини вя с. уьота
алан щесабларла мцхабирляшдирилмякля, тябии
фялакятлярин гаршысынын алынмасы вя онларын
нятичяляринин арадан галдырылмасына мясряфляр вя
компенсасийа олунмаьан иткиляр;
- Мцвафиг щесаблашмалары уьота алан щесабларла
мцхабирляшдирилмякля, иддиа мцддяти кеьдийиня эюра
цмидсиз щесаб олуна дебитор борчларынын, елячя дя
яксикэялмя вя мянимсямяляр цзря борчларын
силинмясиндян олан зярряляр;
- Юдянилян чяримялярин, пенийаларын, дяббялямя
пулларынын силинмясиндян олан зярряляр;

- Пул вьсаитлярини вь мцвафиг щесаблашмалары уьота алан щесабларла мцхабирляшдирилмякля, кььмиш илляря аид олан зярлярин щесабат илиндя силинмясиндян олан иткиляр;
- Инвентаризасийа заманы мадди сярвятлярин яскикэялмясиндян олан зярляр;
- Валйута щесаблашмалары, елячя дя харичи валйута ямялиййатлары цзря мянфи мязяннэ фярги;
- Мяцкямэ хярчляри вь арбитраж рцсумларынын юдянилмясиндян олан хярчляр вь саир.

Эюстярилян мянбялярдян йаранан, тьсяррцфат фяалиййати иля билаваситя ялагьдар олмайан эялир вь хярчлярин мябляьи малиййэ нятичяляриня силинмякля, мцяссисядя баланс мянфяяти (вь йа зярри) формалашмыш олур. Бея эялир вь итэилярин вахтынэ уьота алынмасы сон нятичядя щесабат дьврцня аид баланс мянфяятинин дцзэцн щесабланмасына сябьб олур.

Беяликля, мцяссися вь тяшкилатларэ бцтцн мянбялярдян олан эялир вь хярч мябляьляринин дцзэцн щесабланмасы вь мцвафиг тьйинаты цзря мцщасибат уьотунэ вахтлы-вахтынэ гейдя алынмасынын тяшкили малиййэ нятичяляри уьотунун башлыча хцсусиййати кими сячиййяляндирилир.

1.2. İctimai iaşə müəssisələrində mənfəətin uçotu və təhlilinin əhəmiyyəti və qarşısında duran vəzifələr

Мцасир дьврдя щяр бир мцяссися вь тяшкилатын тьсяррцфат фяалиййятинин сямьярилиийи, щяр шейдян яввял, онун мянфяятля вь

рентабелли ишлямяси иля гиймятляндирилир. Бея бир шяраитдя мцяссисянин тсяррцфат фяалийятинин мягсядяуьун идаря олунмасы онун смярялилийинин артырылмасына, мянфятин ъохалдылмасына вя рентабеллийин йцксялдилмясиня истигамятляндирилмялидир. Идаряетмядя ящямийятли гярарларын гябул едилмяси, тсяррцфат фяалийятиндя даща оптимал вариантларын сеьилмяси цьцн олдугча зяруридир. Бея гярарларын гябул едилмяси билаваситя мцяссисянин тсяррцфат фяалийятинин нятичяляри щаггында мювчуд олан информасийаларла ялагядардыр. Бея ки, щяр щансы бир мцяссисядя рящбярлийин тяшкили истигамятиндя мцяййян гярарларын гябул етмяси, башлыча олага малиййя нятичяляри щаггында уьот мялуматларына яасланьр. Бея бир шяраитдя малиййя нятичяляри щаггында мялуматлага олан ещтийач артыьындан малиййя нятичяляринин уьоту вя тящлилинин ящямийяти даща да артмышдыр.

Мцяссисянин тсяррцфат фяалийятинин сон вя аралыг нятичяляри щаггында мялуматлар илкин олага, малиййя нятичяляринин уьотунда юз яксини тапыр. Тсяррцфат фяалийятинин мянфяят вя йа зярря баша чатдырылмасы щаггында мялуматын реаллыьы ися малиййя нятичяляринин уьоту вя тящлилинин дцзэцн апарылмасындан асылыдыр.

Мцяссисянин малиййя нятичьяляринин дцзэцн мцяййян олунмасы щяр шейдян яввял, онун тсяррцфат фяалийятинин дцзэцн гиймятляндирилмясиня шяраит йарадыр. Бунунла йанашы, мцяссися фяалийятинин дцзэцн тящлил олунмасы вя бундан дцзэцн нятичьяляр чыхарылмасы, тсяррцфат фяалийятиндя баш верян вя йа мянфи дяйишиклиийин ашкар олунмасы вя буна тя'сир едян амиллярин тядгиг

олунмасы истигамятляринин сечилмяси дя малийя нятичяляринин дцзэцн мцяййян олунмасына яасланыр.

Малийя нятичяляринин уьоту вя тящлили мцщасибат уьотунун вя игтисади тящлилин диэяр бюлмяляри иля билаваситя яагядардыр. Бу бахымдан уьотун бу бюлмясиндя мялуматларын даща дцрцст формалашдырылмасы вя тящлил едилмяси билаваситя диэяр бюлмяляр цзря уьотун вя игтисади тящлилин дцзэцн апарылмасындан асылыдыр. Цмумийятля, малийя нятичяляринин уьоту вя тящлилинин лазыми сывийядя тящкили мцяссисядя бцтювлцкдя мцщасибат уьотунун вя игтисади тящлил ишинин гануна уйьун щяйата кеьирилмясини тяляб едир. Бунунла яагядар олагаг, малийя нятичяляринин уьоту вя тящлили гаршысында дуран вязифяляр билаваситя мцяссисядя мцщасибат уьоту вя игтисади тящлилин тящкили вязифяляри иля яагядардыр.

Мцяссися вя тящкилатларда мцщасибат уьотунун гаршысында цмуми вязифяляр «Мцщасибат уьоту щаггында» Азярбайчан Республикасы Ганунунун тялябляриндян иряли эялир. Ганунун 8-чи маддясиндя эюстярилян мцддяалар малийя нятичяляринин уьоту гаршысында дуран вязифяляри истигамятляндирир. Бурада мцщасибат уьотунун мягсяди вя вязифяляри ашаьыдакы кими мцяййян едилмищдир:

«Малийя, банк, верэи органлары, инвесторлар, малсатанлар, малаланлар, кредиторлар, дювлят органлары вя диэяр мараьы олан тящкилатлар вя шяхсляр тяряфиндян оператив рящбярлик вя идаряетмяни щяйата кеьимрмяк, тягдим едилячяк малийя (мцщасибат) щесабатларынын тяртиби цьцн, щямьинин мцяссисянин тясяррцфат просесляри вя малийя-тясяррцфат фяалийяти щаггында зярури мялуматлары даим вя дцзэцн формалашдырмаг;

ямяк, материал вя малийя ещтийатларынын тясдиг едилмиш нормалара, нормативляря вя сметалара мцвафиг олараг истифадяси;

ямлакын мювчудлуьу вя щярякяти, мцлкийят щцгугу вя ющдяликляри цзяриндя нязаряти тя'мин етмяк;

малийя-тясяррцфат фяалийятиндяки мянфи щалларын гаршысыны вахтында алмаг, тясяррцфатдахили ещтийатлары ашкара ьыхармаг вя онлары сяфярбяр етмяк» («Мцщасибат уьоту щаггында» Азярбайчан Республикасы Гануну, маддя 8).

Гейд олунанларла ялагядар олараг, ичтимаи иашя мцяссисляриндя малийя нятичяляринин уьоту гаршысында ашаьыда эюстярилян конкрет вязифяляр дурур.

1. Хярч мябляьляринин дцзэцн мцяййян олунараг, уьотда вахтлы-вахтында вя дягиг якс етдирилмяси;
2. Хярчлярин мцвафиг номенклатурайа уйьун нязардя тутулан маддяляр цзря айры-айрылыгда уьота алынмасы;
3. Мал вя мящсулларын сатышынын вахтында уьота алынмасы, тичарят ялавяляри вя сатыш фяалийятиндян ялдя едилян эялирин уьотда дцзэцн якс етдирилмяси;
4. Ямялийят мянфяяти вя йа зярарин дцзэцн мцяййян едилмясинин тямин олунмасы цьцн тиьарят фяалийятиндян ялдя едилмиш цмуми эялирин вя тядавцл хярчляринин мябляьинин дягиг щесаблинмасы вя дцзэцн уьота алынмасы;
5. Баланс мянфяяти вя йа зярарин дцзэцн щесаблинмасынын тямин едилмяси мягсядиля щесабат дюврцндя баш верян вя тичарят фяалийяти иля билаваситя ялагядар олмайан сатыщданкянар эялир вя йа итэилиярин вахтында вя дцзэцн уьота алынмасы вя саир бу кими вязифяляр.

Ичтимаи иашя мцяссисяляриндя малийя нятичяляринин тящлили гаршысында дуран вязифяляр бу мцяссисялярин малийя-тясяррцфат фяалийятинин характеристик хцсусийятляри иля ялагядардыр. Ичтимаи иашя мцяссисяляриндя малийя нятичяляринин тящлили заманы щям цмумиликдя мцяссися цзя, щям дя онун айры-айры структур бюлмяляри цзя эялир вя хярчлярин формалашмасы вя онлара тясир эюстярян амилляр диггятля юйрянилмяли вя йаранмыш вязийят гиймятляндириляряк, мцвафиг нятичяляр ыхарылмалыдыр.

1.3. Gəlirlərin və xərclərin maliyyə nəticələrinə aid edilməsi və mənfəətin hesablanması qaydaları

Мялумдур ки, малийя нятичялярини мцяййян етмяк цьцн мцяссисянин щесабат дюврцндя эялир вя хярчляри мцяййян едилляряк, мцвафиг уьот реэистрляриндя якс етдирилмялидир.

Хидмят мцяссисяляриндя ясас фяалийят цзя эялирляр мцштяриляря эюстярилян хидмятлярдян ялдя едилир. Бурада эялирляри якс етдирян пул вясаити мцяссисяйя хидмятлярин сатышы нятичясиндя дахил олур. Она эюря дя мцяссисяйя пул вясаитинин дахил олмасы фактлары иля хидмятлярин эюстярилмяси фактлары заман етибары иля цст-цстя дцшмцр. Буну нязря алараг, хидмят мцяссисяляриндя ясас фяалийят нювц цзя эялирлярин уьотунда 542№-ли “Эялячяк щесабат дюврцнцн эялирляри” щесабындан истифадя едилир.

Хидмят мцяссисяляриндя хидмятин тяшкили вя эялирлярин ялдя едилмяси мящсулун щазырланмасы вя сатышы просесляри иля билаваситя ялагялидир. Ичтимаи иашя мцяссисяляриндя хюряклярин

вя диэяр иашя мящсулларынын уьоту 205№-ли “Маллар” щесабында апарылып. Бу щесаб актив олуб, хюряклярин щазырланмасы (мщяссисяйя дахил олмасы) онун дебетиндя, мяхаричи ися кредитиндя якс етдирилир. Хюряклярин щазырланмасы цъцн мщяссисянин мятбяхиня лазыми ярзаг мящсуллары верилир. Хюряклярин щазырланмасы иля ялагьдар олан хярчляр 711№-ли “Коммерсийа хярчляри” щесабынын дебетиндя вя мцхтялиф щесабларын кредитиндя якс етдирилир.

Хидмят мщяссисяляринин тясяррцфат фяалийятиндя малийя нятичяляринин формалашмасы просеслярини якс етдирян мщщасибат мцхабирляшмяляри ашаьыдакы чядвялдя верилир (Чядвял 1.1):

Чядвял 1.1

Хидмят мщяссисяляринин тясяррцфат фяалийятиндя малийя нятичяляринин формалашмасы просеслярини якс етдирян мщщасибат мцхабирляшмяляри

Сыра №	Ямялийятын мязмуну	Мцхабирляш мя	
		Д-т	К-т
1.	Хидмятлярин сатышындан банка дахил олмуш пул вьсаитляринин мябляьи	223	211
2.	Мцщтяриляря эюстярилмиш	542	601

	хидмятлярин мябляьи (щесаблама йолу иля тапылыр)		
3.	Мцштярляря эюстярилмиш хидмятляря даир ЯДВ мябляьи	601	521
4.	Хидмят мцяссисясинин айлыг ямялиййат эялиринин мябляьи	601	801
5.	Хидмят мцяссисясинин айлыг ямялиййат хярчляринин мябляьи	801	711
6.	Дахил олмуш (щазырланмыш) хидмятлярин номинал мябляьи	245	515
7.	Хидмят мцяссисясинин тясяррцфат хярчляри	711	533,522,531, 538,221,223, 244,102,112 вя с.

Ичтимаи иашя мцяссисяляриндя хюряклярин вя диэяр иашя мящсулларынын щазырланмасы вя сатышы просесляри гох мясулиййятли бир иш олуб, ичтимаи иашя мцяссисясинин игтисади вя тяшкилати чящятдян яасландырылмыш бизнес-планына уйбун тяшкил едилир. Иашя мящсулларынын сатышы просесиндя истимаи иашя мцяссисяси эялир ялдя едир. Щямин эялирлярин мябляьи малиййя нятичяляриня аид едилянядяк 542№-ли “Эялячяк щесабат дюврцнцн эялирляри” щесабынын кредитиня йазылмагла якс етдирилир. Тичарят сферасында мцяссисясинин эялир вя хярчляри мцвафиг олараг, 542№-ли “Эялячяк щесабат дюврцнцн эялирляри” щесабынын дебетиндя вя 711№-ли “Коммерсийа хярчляри”

щесабынын кредитиндя якс олунур. Диэяр мцассисялярдя эялир вя хярчлярин мябляьи 601№-ли “Сатыш” щесабынын мцвафиг олараг, кредити вя дебетиндя вя мцхтялиф щесабларын дебети вя кредитиндя якс олунур. Гейд етмяк лазымдыр ки, беля мцассисялярдя ясас фяалийят нювцндян алынмыш ямялийят мяфяяти 601№-ли “Сатыш” щесабында апарылмыш йазылышлар цзя мцяйян олунур вя онун мябляьи 601№-ли “Сатыш” щесабынын дебетиня вя 801№-ли “Цмуми мянфяят (зяряр)” щесабынын кредитиня йазылыр. Беля щалларда, сатыщданкянар фяалийятдян ялдя едилян вя планлащдырылмаьан эялирляр мцхтялиф щесабларын дебетиндя вя 801№-ли “Цмуми мянфяят (зяряр)” щесабынын кредитиндя, хярчляр ися 801№-ли “Цмуми мянфяят (зяряр)” щесабынын дебетиндя вя мцхтялиф щесабларын кредитиндя якс етдирилир.

Бу гайда иля мцассисянин сатыщданкянар фяалийятиндян ялдя едилмищ эялирляринин вя хярчляринин мябляьи ясас фяалийятдян алынмыш эялирляря вя хярчляря ялава едилмищ олур. Тячрцбдя мцассисянин ясас фяалийяти вя сатыщданкянар фяалийяти цзя мянфяяти вя зяряри яввялчя айры-айрылыгда щесабланаараг, даща сонра бирлящдирилир вя малийя щесабатында бирликдя эюстярилир. Сатыщданкянар фяалийятдян ялдя едилян эялир вя хярчляря мисал олараг мцассисянин харичи валйута ещтийатларынын курс мязяннясинин дяйишмяси нятичясиндя алынмыш эялир вя хярчляри, айры-айры ясас вьсаит обйектляринин ичаряйя верилмясиндян алынмыш эялир вя хярчляри вя с. аид етмяк олар.

Тичарят сферасында (топдантичарят, пьракяндя тичарят, ичимаи иашя вя тядарцк мцассисяляриндя) щесабат дьврц ярзиндя ясас фяалийят нювцндян ялдя едилмищ цмуми эялир мябляьи сатылмыш мал вя мящсулларын цзяриндя олан тичарят ялавысинин мябляьи кими

мцяййян едилир. Щяр ай сатылмыш малларын пайына дцшян тичарят ялавясинин мябляьи хцсуси орта ъяки цсулу иля (диэяр цсуллар да тятбиг олуна биляр) щесабланараг, мцщасибат мцхабирляшмясиндя якс етдирилир. Бу щалда щямин мябляь мцяссисянин ясас фяалийят нювц (тичарят фяалийяти) цзря цмуми эялирини тяшкил едир ки, мцасир дюврдя бунун да, 15,254 фаизи ялавя даяр верэисиндя ибарят олур. Тичарят фяалийятиндя ялдя едилмиш цмуми эялирин 15,254 фаизи щесабланараг, щямин мябляь аид мцщасибат мцхабирляшмяси тяртиб едилир.

Ичтимаи иашя мцяссисялярин тядавцл хярчляринин айлыг мябляьи щяр айын сонунда щесабланараг, она аид мцщасибат мцхабирляшмяси тяртиб едилир. Гейд етмяк лазымдыр ки, тичарят, ичтимаи иашя вя тядарцк мцяссисяляриндя щесабат дюврцня аид тядавцл хярчляри щесабланаркян, малларын дашынмасы хярчляри (няглийят хярчляри), сатылмыш малларын вя дюврцн сонуна мал галыьынын мябляьиня уйьун олараг, пропорционал гайдада ики йеря бюлцнцр. Дюврцн сонуна мал галыьынын пайына дцшян няглийят хярчляринин мябляьи 711№-ли “Коммерсийа хярчляри” щесабы цзря дюврцн сонуна галыгда сахланыр. Щямин щесабын дебети цзря галан бцтцн мябляьляр чямляняряк, 801№-ли “Цмуми мянфяят (зряр)” щесабынын дебетиня вя 711№-ли “Коммерсийа хярчляри” щесабынын кредитиня йазылмагла, малийя нятичяляриня силинир.

Ичтимаи иашя мцяссисялярин тясяррцфат фяалийятиндя малийя нятичяляринин формалашмасы просесляри ашаьыда верилмиш мцхабирляшмялярин ардычыллыьы иля мцяййян олунур (Чядвял 1.2):

Чядвял 1.2

**Ичтимаи иашя мцяссисяляринин тясяррцфат
фяалийятиндя малийя нятичяляринин
формалашмасы просеслярини якс етдирян мцщасибат
мцхабирляшмяляри**

Сыра №	Ямялийятын мязмуну	Мцхабирляш мя	
		Д-т	К-т
1.	Малсатанлардан алынмыш малларын мябляьи	205	531
2.	Алынмыш малларын цзяриня гойулмуш тичарят ялавясинин мябляьи	205	542
3.	Малларын сатышы	601	205
4.	Сатылмыш малларын пайына дцщян тичарят ялавясинин мябляьи	542	801
5.	Мал сатышындан ядя едилмиш эялиря айд едиян ялавя дяйяр верэисинин мябляьи	801	521
6.	Мцяссисянин тядавцл хярчляринин мябляьи	801	711

Бурада мцяссисянин малийя нятичяляри 801№-ли “Цмуми мянфяят (зяряр)” щесабынын кредит дюврийясинин мябляьи иля

дебет дюврийясинин мяблябини мцгайися етмякля мцяййян едилир. Щямин щесаб цзря бир айлыг кредит дюврийясинин мяблябиндян дебет дюврийясинин мяблябини ыхмагла алынмыш мцсбят мябляь мянфяяти, мянфи мябляь ися зряри эюстярир.

II FƏSİL. İCTİMAİ İAŞƏ MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ MƏNFƏƏTİN UÇOTUNUN MÜASİR VƏZİYYƏTİ VƏ ONUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

2.1. Мянфяятин формалашмасы цзря тясяррцфат ямялийятларынын мцщасибат уьотунда якс етдирилмяси принсипляри

Айры-айры фяалийят сащяляри цзря малиййя нятичяляринин формалашмасынын юзцнямахсус хцсусийятляри вя механизми вардыр. Щяр бир фяалийят сащяси цзря малиййя нятичяляри щесабат дюрцндя тясяррцфат фяалийятиндян йаранан цмуми эялирля чями хярчлярин фярги кими формалашыр. Эялир вя хярчлярин дцзэцн уьота алынмасы сон нятичядя щям айры-айры сащяляр цзря, щям дя цмумиликдя мцссися цзря малиййя нятичяляринин дцзэцн мцяййян олунмасына щяраит йарадыр. Буна эюра дя системин бцтцн тяшкилатларында малиййя нятичяляри уьотунун конкрет фяалийят сащясинин характериня уйьун гурулмасы тяляб олунур. Башга сюзля,

мцяссисянин тясррцфат фяалиййятинин мянфяят вя йа зярря баша ъатмасынын дягиг мцяййян олунмасы щяр бир тясррцфат ямялиййатынын мцщасибат уьотунда мцвафиг сащянин фяалиййятиня уйьун якс етдирилмясини тяляб едир.

Мцяссися вя тяшкилатларда малиййя нятичяляринин синтетик уьоту 801№-ли “Цмуми мянфяят (зяря)” щесабында апарылыр. Бу синтетик щесабын айры-айры фяалиййят сащяляриня уйьун йарадылмыш мцвафиг субщесабларында мцвафиг сащя цзя щесабат дюврцндя ялдя олунан эялирляр вя баш верян хярчлярин мябляьляри якс етдирилир.

Щесабат дюврцндя мцяссися вя тяшкилатларда билаваситя фяалиййятля ялагядар олмайан эялир вя хярчляр дя мювчуд олур ки, бунлар да яввялчядян нязрдя тутулмур, башга сюзля планлащдырылмыш. Щесабат дюврцнцн сонунда бу гябилдян олан эялир вя хярч мябляьляри дя 801№-ли “Цмуми мянфяят (зяря)” щесабынын мцвафиг субщесабына силинир. Беляликля, щяр бир фяалиййят сащяси цзя, малиййя нятичяляриин мцяййян олунмасы мягсядиля, тясррцфат фяалиййятиндян йаранан, елячя дя планлащдырылмайан эялирляр щесабат дюврцнцн ахырында 801№-ли “Цмуми мянфяят (зяря)” щесабынын кредитиня, хярчляр ися дебетиня силинир. Щесабат дюврцнцн сонунда фяалиййят сащяси цзя малиййя нятичясини мцяййян етмяк цьцн 801№-ли “Цмуми мянфяят (зяря)” щесабынын мцвафиг субщесабынын дебети вя кредити цзя йекун мябляьляри мцгайися етмяк кифайятдир. Яэяр щесабын кредит гейдляри цзя йекун мябляьи дебет гейдляри цзя йекун мябляьиндян ъохдурса, бу мцвафиг фяалиййят сащяси цзя ялдя едилян мянфяяти, яксиня, дебет гейдляри цзя йекун мябляьи кредит гейдляри цзя йекун мябляьиндян ъохдурса, бу ялдя олунан зяряри эюстярячякдир.

Беяликля, щяр бир фяалийят сация цзя щесабат дюрцндя фяалийятин мянфяят вя йа зярря баша вурулмасы мцяйян олунур.

Ичтимаи иашя фяалийяти цзя малийя нятичляринин формалашмасында ясас эюстяричиляр цмуми эялир вя тядавцл хярчляри щесаб олунур.

Ичтимаи иашя фяалийяти цзя малийя нятичяси цмуми эялирля тядавцл хярчляринин фярги кими формалашыр. Щяр щансы бир айрыча мцяссися цзя малийя нятичляринин формалашмасы механизмини ашаьыдакы дцстцр васитяси иля якс етдирмяк олар:

$$M = G - X;$$

Бурада M -малийя нятичляри;

G -цмуми эялир;

X -тядавцл хярчляридир.

M -ин гиймяти мцсбят яяд олдугда, малийя нятичяси мянфяятдян, мянфи яяд олдугда ися зийандан ибарят олур.

Мцасир дюрдя ичтимаи иашя тяшкилатына дахил олан айры-айры мцяссисяляр цзя малийя нятичляри шаггында мцвафиг информасийаларын ишлянмяси вя рящбярлийя тягдим едилмяси лазым эялир. Она эюря дя тяшкилата дахил олан щяр бир маьазада мцяйян дюр цзя малийя нятичляри ашаьыда эюстярилян матриц формалы дцстцр цзя мцяйян едилир:

$$\sum_{i=1}^n M = \sum_{i=1}^n G - \sum_{i=1}^n X$$

Бурада

n – ичтимаи иашя обьектляринин сайыны;

i – онларын нюмрярини;

М, G вь X ися конкрет маъазада мцвафиг олараг, малийя нятичяляри, цмуми эялир вь тядавцл хярчляри эюстяричилиридир.

Ичтимаи иашя мцяссися вь тяшкилатларында цмуми эялирин ясас йаранма мянбьйи малларын гиймяти цзяриня ялавя олуна тичарят ялавяляри щесаб олунур. Ичтимаи иашя мцяссисясиндя маллар сатыларкян онларын гиймяти тяркибиндя тичарят ялавяляри дя реаллашыр ки, бу да мцяссисянин эялирляринин формалашмасында ясас мянбь щесаб олунур.

Мцасир дьврдя ичтимаи иашя мцяссисяляриндя цмуми эялирин щесабланмасынын мцхтялиф цсуллары тятбиг едилир. Бир ьох мцяссисялярдя малларын цзяриня мцхтялиф сьвиййялярдя тичарят ялавяси гойулур вь маллар щисся-щисся, гарышыг шякилдя сатылыр. Бея мцяссисялярдя мал ьешидинин сайы вь малларын физики кцтляси ьох олдуьу цьцн, бурада цмуми эялирин щесабланмасында хцсуси орта ьяки цсулундан истифадя олунур. Бу цсулун мащийяти ондан ибарятдир ки, цмумиликдя мал кцтлясинин цзяриндя олан тичарят ялавясинин хцсуси ьякиси фаизля щесабланыр вь она мцвафиг олараг, сатылмыш маллара дцщян тичарят ялавясинин мябляьи щесабланыр ки, щямин мябляь дя тичарят фьалийятиндя алынан цмуми эялир щесаб едилир. Цмуми эялирин щесабланмасынын хцсуси орта ьяки цсулу бир ьох щалларда тяхмини нятичялярин алынмасына сьбьб олса да, бу цсул даща эениш тятбиг олунур. ьцнки эялирин башга цсулларла щесабланмасы чьщди ьохсайлы ьятинликлярля гаршылашыр. Бунунла йанашы, мцасир дьврдя базар игтисадийьатынын тялябляриня уйьун олараг, эялирин щесабланмасында даща дягиг цсулларын тятбиг едилмясиня эениш йер верилмялидир.

Компцтер техникасынын эениш тятбиг олундууу мцасир дюврдя ичтимаи иашя мцяссисяляриндя сатылмыш малларын цзяриндя олан тичарят ялавяси мябляьи даща дягиг вя конкрет шякилдя щесабланараг, малийя нятичяляриня силинир. Бунунла йанашы, гейд етмяк лазымдыр ки, эялирин щесабланмасынын хцсуси орта ъяки цсулу щям игтисади ядябийятларда эениш шярщ олунур вя щям дя тичрцбдя даща ъох тятбиг едилир. Она эюра дя щямин цсулун бурада да изащ едилмяси мягсядяуйьундур.

Тичарят мцяссисяляриндя мал галыбына вя сатылмыш маллара аид олан тичарят ялавяси мябляьляри щяр айын сонунда хцсуси орта ъяки цсулу иля щесабланыр. Бу мябляьляри К-39№-ли уьот реэистриндя уьоту апарылан «Ясас тичарят ялавяси» аналитик щесабы цзя мцййян етмяк мцмкцндцр. Щесабламаны апармаг цьцн хцсуси формада чядвялдян истифадя олунур. Чядвялин 1-чи сцтунунда 542№-ли “Эялячяк щесабат дюврцнцн эялирляри” синтетик щесабы мцвафиг субщесабынын аналитик щесаблары цзя щесабат айынын яввялиня олан галыг мябляьляринин чями йазылыр. 2-чи сцтунун мялуматы щямин аналитик щесабларын кредити, 3-цц сцтунун мялуматы ися дебети цзя мцвафиг мябляьляря ясаян якс етдирилир. 5,6-чы сцтунлардакы мябляьляр К-2 вя К-3 формалы аналитик уьот журналларындан эютцрцлцр. Ейни заманда 6-чы сцтундакы мябляь якс етдирилдикдя 204/5№-ли «Малаланларын мадди мясулиййятиндя олан маллар вя щазыр мящсуллар» субщесабы цзя айын ахырына галыг мялуматлары нязря алыныр.

Беяликля, чядвялдян истифадя етмякля, тичарят мцяссисяляриндя сатылмыш маллара аид олан тичарят ялавяси мябляьи дягиг щесабланыр.

Гейд етмяк лазымдыр ки, мчасир дюврдя щяр бир маъазанын вя щяр бир топдантичарят анбарынын мянфяятля ишлямяси мясяляси хцуси актуаллыъа маликдир. Она эюря дя 2-чи чядвялдя верилян мялуматларын айры-айры маъазалар, анбарлар вя диэяр структур бюлмяляри цзря ишлянмяси мягсядяуьбундур. Бунун цъцн аналитик уьот мялуматларындан истифадя едяряк, 2-чи чядвялдя щяр бир маъазайа вя йа анбара аид айрыча сятир аьмаг, щесаблама апармаг вя сонда йекун мя'луматларыны щесабламаг тяляб олунур.

Ичтимаи иашя тяшкилатларында фяалийятля ялагядар олан эялирля йанашы, мцхтялиф тьяинатлы хярчляр мювчуд олур. Беля хярчлярдян щесабат дюврцнцн сонуна тяшкилатын малийя нятичяляриня йалныз тядавцл хярчляриня аид олан мябляьляр силинир. Аид олмайан хярчлярин тядавцл хярчляриня силинмяси ганунауьбун щал щесаб олунмур. Республика Назирляр Кабинетинин 16 август 1996-чы ил тарихли 111 сайлы гярары иля тясдиг едилмиш мящсулун (ишин, хидмятин) майа дяяриня дахил едилян хярчлярин тяркиби щаггында Ясаснамяни ядя ясас тутараг, кооперасийа системинин тичарят мцяссися вя тяшкилатларында тядавцл хярчляринин тяркиби мцяййян олунур вя бу гябилдян олан чями хярч мябляьинин щесабат айында сатылмыш маллара аид олан щиссяси малийя нятичяляриня силинир.

Тядавцл хярчляринин дцзэцн мцяййян олунмасы, онун мябляьиня вя сывийясиня нязарятин вя билаваситя фяалийятин нятичяляринин дцзэцн гиймятляндирилмясинин тямин едилмяси бахымындан кооператив тяшкилатларында хярчлярин аналитик уьотунун апарылмасы мцщцм ящямийят кясб едир. Мчасир дюврдя бцтцн фяалийят сашяляриндя бунун тяшкили олдугча вачибдир.

Беяликля, Ичтимаи иашя тяшкилатларынды малыйя нятичяляринин формалашмасы истигамятинды зярури олан эялир вя хярч мяблябляринин дцзэцн мцяййян олунмасы эюстярилян ардычыллыгла щяйата кеъирилир вя щесабат дюврцнды тяшкилатын тясяррцфат фяалийятинин нятичяляри мцяййян олунур.

2.2. Mənfəətin sintetik və analitik uçotu informasiyalarının mahiyyəti və işlənməsi qaydaları

Йухарыда гейд едилдийи кими, ичтитмаи иашя мцяссисяляринды мянфятин синтетик учоту 801№-ли “Цмуми мянфяят (зяряр)” адлы актив-пассив щесабада апарылыр. Мцяссисялярин мцщасибат уьотунун щесаблар планынын тятбигиня даир тялимата уйьун олагаг, кооперасийа системинды 801№-ли “Цмуми мянфяят (зяряр)” синтетик щесабынын тяркибинды системин мцхтялиф фяалийят сащяляринин характериня уйьун ашаьыдакы субщесабларын аьылмасы мягсядяуьундур:

801/1 – тичарят фяалийятинин нятичяляри;

801/2 – ичтимаи иашя мцяссисяляринин нятичяляри;

801/3 – тядарцк фяалийятинин нятичяляри;

801/4 – истецсал мцяссисяляринин нятичяляри;

801/5 – няглийят мцяссисяляринин нятичяляри;

801/6 – саир сащялярин нятичяляри;

801/7 – щесабат илинин мянфяят вя зярярляри.

801№-ли “Цмуми мянфяят (зяряр)” синтетик щесабынын эюстярилян субщесабларынды мцвафиг фяалийят сащяси цзя

щесабат дюврцнцн малийя нятичяси мцяйяйн едилир. Ичтитмаи иашя мцяссисяляриндя мянфяятин синтетик учоту 801№-ли “Цмуми мянфяят (зяряр)” синтетик щесабынын 2№-ли «Ичтимаи иашя мцяссисяляринин нятичяляри» субщесабында апарылыр. Мцвафиг олараг, тичарят фяалийяятиндя ядя олуна эялирляр бу щесабын кредитиндя, хярчляр ися дебетиндя якс етдирилир.

Щяр бир пяракяндя тичарят тяшкилатында цмуми эялирин ясас йаранма мянбяйи тичарят ялавяляри щесаб олунур. Тичарят тяшкилатында маллар сатыларкян, онларын гиймяти тяркибиндя тичарят ялавяляри дя реаллашыр. Фяалийят дюврцня аид малийя нятичясинин дцзэцн мцяйяйн олунмасы бахымындан реаллашдырылан тичарят ялавяляринин чями мябляьинин дцзэцн щесабланмасы мцщцм ящямийят кясб едир. Лакин, гейд етмяк лазымдыр ки, пяракяндя тичарят тяшкилатларында ящалийя сатылан маллара аид олан тичарят ялавяляри айрыча сянядляшдирилмир. Даща доьрусу, тягвим айына аид фактики пяракяндя мал дюврйяси тяркибиндя олан тичарят ялавяляри айрыча рясмийятя салынмадыьына эюря, онун цмуми мябляьини дягиг мцяйяйн етмяк олмур. Буна эюря дя щяр тягвим айы ярзиндя сатылмыш маллара аид олан тичарят ялавяляри мябляьлярини дягиг мцяйяйн етмяк цьцн хцсуси щагг-щесаб чядвяли тяртиб олунур.

Тичарят ялавяляринин синтетик уьоту 542№-ли “Эялячяк щесабат дюврцнцн эялирляри” щесабында апарылыр. Мцяссися вя тяшкилатларда тичарят ялавяляринин синтетик уьотуну апармаг цьцн бу синтетик щесабын ашаьыда эюстярилян мцвафиг субщесаблары истифадя едилир:

542/1 -Топдантичарят анбарларында олан маллар цзря тичарят ялавяси (эцзяшти);

542/2 –Пяракяндя тичарят мцяссисяляриндя олан маллар цзря тичарят ялавяси (эцзяшти);

542/3 –Ичтимаи иашя мцяссисяляриндя олан мал вя мящсуллар цзря гиймят ялавяси;

542/4 –Эюндярилмиш кянд тясяррцфаты мящсуллары вя хаммалларынын алыш вя бурахылыш гиймятляри арасындакы фярг;

542/5 –Щазыр мящсул вя йарымфабрикатларын уьот гиймяти иля фактики майа даяри арасындакы фярг;

542/6 –Няглийат хярчляринин юдянилмяси цьцн малверянлярин эцзяшти;

542/7 –Ичтимаи иашя мцяссисяляриндя орта ъякили гиймятлярдян кянарлашма;

542/8 –Эюндярилян (алынан) малларын бурахылыш гиймяти иля мцгавиля гиймятляри арасындакы фярг.

Ичтимаи иашя мцяссисяляриндя тичарят ялавяляринин синтетик цьоту 542/3 –Ичтимаи иашя мцяссисяляриндя олан мал вя мящсуллар цзря гиймят ялавяси субщесабында апарылыр.

Ичтимаи иашя мцяссисяляриндя тичарят ялавяляринин аналитик уьоту К-39 формалы ъохсцтунлу китабда апарылыр ки, бу да щяр бир эялир мябляьинин дцзэцн якс етдирилмяси, йекун мябляьлярин дягиг щесаблинмасы вя билаваситя мцяссисядя щесабат дюрцня аид малийя нятичяляринин дцзэцн мцяййян едилмясиндя мцщцм ящямийят кяб едир. Истимаи иашя мцяссисяляриндя тичарят ялавяляри иля ялагядар олан тясяррцфат ямялийятлары мцщасибат щесабларында ашаьыдакы кими якс етдирилир (Чядвял 2.1):

Эюрцндцйц кими, ичтимаи иашя мцяссисяляриндя цмуми эялирин ясас йаранма мянбяйи щесаб олунан тичарят ялавяляри мцщасибат мцхабирляшмяляриндя малийя нятичяляри иля йалныз бир

ямялийят цзря ялагдар олур. Башга сюзля, ичтимаи иашя мцяссисяляриндя йалныз сатылмыш маллара аид олан тичарят ялавяси щесабат дюврцнцн малийя нятичяляриня силинир.

Чядвял 2.1.

Ичтимаи иашя мцяссисяляриндя тичарят фяалийяти цзря эялирляря аид тясяррцфат ямялийятларынын мцщасибат щесабларында якс етдирилмяси.

№	Ямялийятын мязмуну	Мцхабирляшмя	
		Д-т	К-т
1	2	3	4
1.	Малсатанлардан дахил олмуш малларын гиймяти цзряиня ялавя едилян тичарят ялавяляринин мябляьи	205/3	542/3
2.	Тараларын аьырлашмасындан ямяля эялян иткилярин юдянилмяси цьцн малсатанлардан дахил олан ялавя эцзяштлярин мябляьи	531	542/3
3.	Няглийят хярчляринин юдянилмяси цьцн малсатанларын вердикляри ялавя эцзяштлярин мябляьи	531	542/3
4.	Малсатанлар тяряфиндян аз верилмиш тичарят эцзяшти мябляьиня иддиа галдырылдыгда	538/1	542/3
5.	Инвентаризасийа заманы артыг ьыхмыш малларын алыш гиймяти иля мябляьи	205/3	542/3
6.	Инвентаризасийа заманы артыг ьыхмыш маллара аид тичарят ялавяси мябляьи	205/3	542/3
7.	Сатылмыш маллара дцщян тичарят ялавяси мябляьи малийя нятичяляриня силиндикдя	542/3	801/2

Сатылмыш маллара аид олан тичарят ялавясиня эялдикдя ися, ай ярзиндя чями дахил олан малларын цмуми дяйяринин 10% щячмини

тяшкил едян бу мябляь мцвафиг айын сонунда тяшкилатын малийя нятичяляриня силинир.

Мисал: «Абшерон» мцяссисясиндя 2015-чи илин феврал айы ярзиндя мал сатанлардан 31040545 манат мал дахил олмушдур. Бу маллара 10 фаиз (3102722 манат) тичарят ялавяси гойулараг, ай ярзиндя мцхтялиф малаланлара сатылмышдыр. Ай ярзиндя дахил олан маллар тамамиля сатылдыьындан, онлара аид олан тичарят ялавяси дя тамамиля щямин ай цзя 801№-ли “Цмуми мянфяят (зяряр)” щесабына силинмишдир. Бу ямялийятлар цзя ашаьыдакы кими мцщасибат мцхабирляшмяляри верилмишдир (Чядвял 2.2):

Чядвял 2.2.

Абшерон РКЧ-дя 2015-чи илин феврал айында цмуми эялирин йаранмасына даир баш вермиш тясяррцфат ямялийятлары (манатла)

№	Ямялийятын мязмуну	Мцхабирляшмя		Мябляьи
		Д-т	К-т	
1	2	3	4	5
1.	Ай ярзиндя малсатанлардан мал дахил олмушдур	205/3	531	31040545
2.	Дахил олан маллар цзя тичарят ялавяси мцяйян едилмишдир.	205/3	542/3	3102722
3.	Сатылмыш маллара аид тичарят ялавяси мянфяят вя зярярляр щесабына силинмишдир.	542/3	801/3	3102722

Гейд етмяк лазымдыр ки, бцтцн ичтимаи иашя мцяссисяляриндя вязийят ейни дейилдир. Беля ки, еля тяшкилатлар вардыр ки, онларда мал дюврийясинин щячми йцксякдир вя щяр бир тягвим айынын сонуна мцхтялиф мал ъешидляри цзя ейни мал галыьы мювчуд

олмур. Бея тяшкилатларда тягвим айы цзя сатылмыш маллара вя айын сонун мал галыына аид олан тичарят ялавяси мябляляринин дцэцн мцяйян олунмасы тичарят фяалийяти цзя малийя нятичясинин дя дцэцн щесаблинмасы бахымындан зяруридир.

Гейд етмяк лазымдыр ки, щазырда бир ьох мцяссисялярдя сатышдан ялдя олунан эялирлярин малийя нятичяляриня силинмяси цьцн 542№-ли синтетик щесабына айрыча мцхабирляшмя апарылмыр. 801№-ли “Цмуми мянфяят (зяря)” щесабы бирбаша 601№-ли «Сатыш» щесабы иля мцхабирляшдирилир. Башга сюзля, сатышын нятичяляри яввялчя 601№-ли «Сатыш» синтетик щесабында мцяйян едилдикдян сонра 801№-ли “Цмуми мянфяят (зяря)” щесабына мцвафиг йазылышлар апарылыр. Бея щалда, щяр шейдян явял, мцяссисядя тичарят ялавяляринин цмуми мябляи, онун сывийяси вя динамикасы цзя баш верян дюври дяйишиклиийи реал гиймятляндирмяк мцмкцн олмур. Бу ися мцяссисядя цмуми эялирин игтисади чящятдян дцэцн гиймятляндирилмяси, онун мцнтязям олараг тящлил олунмасы, щямьнин, уьотун дягиг вя дцэцн апарылмасында мцяйян ьятинликляр йаратмыш олур. Гейд олунанлара ясасланараг нязря алмаг лазымдыр ки, юлкямиздя мювчуд олан базар мцнасибятляри щяраитиндя бцтцн ичтимаи иашя мцяссисяляриндя мцщасибат уьотунун китаб-журнал формасынын тятбиги даща ялверишлидир.

Фяалийят дюврц ярзиндя ичтимаи иашя мцяссисяляриндя билаваситя сатышла ялагядар олмайан эялирляр дя мювчуд ола билир. Яввялчядян планлашдырылмайан бу чцр эялирляря мцгавиля ющдяликлярини поздугларына эюра башга тяшкилатлардан алынан чяримяляри, дахил олан пенийа вя дяббялямя пулларыны, тялябетмя мцддяти кеьмиш кредитор борчларынын силинмясиндян йаранан

эялирляри вя саир бу кими эялирляри аид етмяк олар. Бу чцр эялирляр тьякчя ичтимаи иашя мцяссисяляриндя дейил, мцлкийят формасы вя фяалийят сащясиндян асылы олмайараг, диэяр мцяссися вя тьяшкилатларда да мювчуд ола билир. Щесабат дюврцнцн сонунда баланс мянфяятинин (вя йа зярряин) дцзэцн мцяййян едилмяси мягсядиля бу гябилдян олан бцтцн эялирляр дя 801№-ли “Цмуми мянфяят (зярря)” щесабына силинмялидир. Бу истигамятдя ашаьыдакы мцхабирляшмяляр мювчуд ола билир (Чядвял 2.3):

Беяляикля, мцвафиг мцщасибат мцхабирляшмялярини якс етдирмякля, ичтимаи иашя мцяссисяляриндя бцтцн мянбялярдян олан эялирлярин мянфяят вя зярряляр щесабына силинмяси щяйата кеьирилир. Ичтимаи иашя мцяссисяляриндя малиййя нятичяляринин уьотунда башлыча хцсусийятлярдян бири дя, фяалийятля ялагядар олан хярчлярин уьота алынмасыдыр.

Гейд едяк ки, ичтимаи иашя мцяссисяляриндя малларын истещлакьылара сатышы пяракяндя тичарят фяалийятинин сон мярщяляси щесаб олунур. Бу мярщяляйя гядяр, малларын малсатанлардан алыныб дашынмасы, йцклянмяси, бошалдылмасы, сатылмасы вя тьядавцл просеси иля ялагядар башга ямалийятларын йериня йетирилмяси мцхтялиф хярчлярин йаранмасына сябяб олур. Бея хярчлярин дцзэцн мцяййян олунмасы, онларын синтетик вя аналитик уьотунун ганунауььун щяйата кеьирилмяси мцяссися цзря малиййя нятичяляринин дцзэцн мцяййянлящдирилмясиндя мцщцм ящямийят кясб едир.

Ичтимаи иашя мцяссисяляриндя тьядавцл хярчляринин синтетик уьоту 711№-ли «Коммерсийа хярчляри» синтетик щесабынын 3№-ли «Ичтимаи иашя мцяссисяляринин тьядавцл хярчляри» субщесабында апарылыр. Ай ярзиндя баш верян тьядавцл хярчляринин мябляьи бу

щесабын дебет иля мцхабирляшдирилмякля мцхтялиф щесабларын кредитиндя якс етдирилир.

Тядавцл хярчляринин аналитик уьотуну апармаг цьцн К-22 формалы аналитик уьот реэистриндян истифадя олунур. Бу аналитик уьот китабы 3 щиссядян ибарятдир.

Чядвял 2.3.

**Ичтимаи иашя мцяссисяляриндя билаваситя сатышла
ялагядар олмайан эялирлярин формалашмасына даир
мцхабирляшмяляр**

№	Ямялийятын мязмуну	Мцхабирляшмя	
		Д-т	К-т
1	2	3	4
1.	Артыг вьсаитин сатышындан мянфяят: 1. Ясас вьсаитлярин сатылмасындан 2. Гейри-мадди активлярин сатышындан	611	801/3 801/3
2.	Гиймятли каьызлар 1. Малийя гойулушлары кими алынмышлар 2. Тягдим едилмиш борч вь истигразлар цзря эялирляр	611 223	801/3 801/3
3.	Кеьян иллярдя зряря силинмиш дебитор борчлары дахил олдугда	223	801/3
4.	Мцсбят мязяння фярги Щесабат тарихиня валйута щесабы цзря илин сонунда	223 542	542 801/3
5.	Мцгавиля ющдяликляриня ямял олунмадыьына эюря чяримя, пенийа вь дябьялямя пуллары алындыгда	223	801/3
6.	Тяляб олунмайан кредитор борчунун мябляьи силиндикдя	531	801/3
7.	Ляьв едилмиш хцсуси сящмлярин номинал дяйяринин алыш гиймятиндян артыг олан мябляьи якс етдирилдикдя	224	801/3

8.	Мящкямя органларынын гярарларына ясаян алынан: 1. Пенйя, чяримя вя дяббялямя пуллары 2. Кеъмиш иллярин яскиээялмяси 3. Иддиалар цзря пенйялар	538 542 538	801/3 801/3 801/3
9.	Учузлашдырылмыш малларын гиймятляри артырылдыгда	208	801/3
10.	Саир ямялийятлар цзря нятичяляр: 1. Шцбщяли борчлар цзря ещтийатларын истифадя олунмадан мябляьи цилиндикдя 2. Илин сонунда ещтийат вясаитинин галыьы цилинмишдир 3. Ещтийат фонду щесабына щесабат илинин зяряри цилиндикдя 4. Хцсуси фондлар щесабына щесабат илинин зяряри юдянилдикдя	335 332 334 334	801/3 801/3 801/3 801/3

Китабын I щиссясиндя 711№-ли «Коммерсийа хярчляри» синтетик щесабынын 3№-ли «Ичтимаи иашя мцяссисяляринин тядавцл хярчляри» субщесабынын дебети, башга щесабларын кредити цзря йазылышлар апарылыр. Китабын II щиссясиндя ися яксиня, щямин щесабын кредити иля башга щесабларын дебети цзря мухабирляшмяляр якс етдирилир. Бу щиссялярин тяртиб олунмасында мцвафиг тягвим айы ярзиндя тяртиб олунан мемориал ордерлярдян истифадя олунур.

К-22 формалы китабын III щиссясиндя пяракяндя тичарят тяшкилатында ай ярзиндя сатылмыш вя айын ахырына мал галыьына аид олан тядавцл хярчляринин мябляьляри щесабланылыр ки, бунлар да мцяссися цзря малийя нятичяляринин мцяййян олунмасында мцщцм ящямийят кясб едир.

Бу мябляьляри мцяййян етмяк цьцн ашаьыдакы кими тяртиб олунан шагг-щесаб чядвяллярдян истифадя олунур (Чядвял 2.4):

Чядвял 2.4.

Истимаи мцяссисяси цзря сатылмыш маллара вя айын сонуна мал галыбына аид олан тядавцл хярчи мяблябинин мцяййян едилмясиня даир шагг-щесаб чядвяли (рягямляр шяртидир),

манатла

Хярч мадяляринин ады	Айын явялиня мал галыбына дцщян тядавцл хярчляри	Силинмяляр ьыхылмагла ай мцддягиндя баш верян мцвафиг хярчляр	Хярчлярин йекуну	Ай ярзиндя сатылан вя бурахылан (гапалы мцяссисяляр) маллар	Айын ахырыа мювчуд олан мал галыбы	ЙЕКУН	Тядавцл хярчляринин орта фаизи	Айын ахырына мювчуд олан мал галыбына дцщян тядавцл хярчи
	1	2	3	4	5	6	7	8
	1891620	5240864	7132484	2417975	59056663	61474638	11,6	6850571

Бу шагг-щесаб чядвялинин 1 сцтунунда якс етдирилян мябляь яввялки айда тяртиб олунмуш (К-22 формалы китабын III щиссяси) чядвялин 8-чи сцтунундан кюьцрцлцр. 2-чи сцтундакы мябляь щямин айда тяртиб олунмуш К-22 формалы китабын I щиссясинин, 4-чц вя 5-чи сцтунлардакы мябляьляр ися К-3 формалы журналын мялуматлары ясасында тяйин олунур. Тядавцл хярчляринин хцсуси орта ьякисини тапмаг цьцн ай ярзиндяки хярчлярин чямини (3-чц сцтун) 100-я вуруб, ай ярзиндя сатылмыш вя айын ахырына мал галыбынын чяминя (7-чи сцтун) бюлмяк лазымдыр.

Ай ярзиндя сатылмыш маллара дцщян тядавцл хярчляринин мябляьини тапмаг цьцн К-22 формалы китабын I щиссясинин мцвафиг ай цзря мябляьляринин чями цзяриня шагг-щесаб чядвялинин 3-чц сцтунундакы мябляьи эялмяк вя алынан нятичядян

айын ахырына мювчуд олан мал галыбына дцшян тядавцл хярчи мябляьини (чядвялин 8-чи сцтуну) ьыхмаг лазымдыр.

Тутаг ки, мцяссисядя К-22 формалы китабын I щиссясинин айлыг йекун мябляьи 2246280 манат олмушдур. Бу мябляьля щямин ай цьцн тяртиб олунмуш щягг-щесаб чядвялинин 3-чц сцтунундакы мябляьи топламыш олсаг, алынан мябляь 9378764 манат олачагдыр. Айын ахырына мал галыбына дцшян тядавцл хярчи мябляьинин 6850571 манат олдуьуну нязря алсаг, онда мцяссися цзря ай ярзиндя сатылмыш маллара дцшян тядавцл хярчи мябляьи $9378164 - 6850571 = 2528193$ манат олачагдыр. Айын сонунда бу мябляьин малийя нятичяляриня силинмяси цьцн ашаьыдакы мцхабирляшмя тяртиб едилмялидир:

Д-т	К-т	Мябляь
801/3	711/3	2528193

Беяликля, ичтимаи иашя мцяссисяляриндя бу цсулла щяр бир тягвим айы ярзиндя сатылмыш маллара аид олан тядавцл хярчляринин дягиг мябляьи мцяййянляшдирилир вя мцвафиг айын сонунда мянфяят вя зярляр щесабына силинир. Гейд етмяк лазымдыр ки, ичтимаи иашя мцяссисяляриндя фяалийят дюрц ярзиндя билаваситя сатышла ялагядар олмайан хярчляр дя баш веря биляр. Бир гайда олараг, щесабат дюрцндя баш верян, яввялчядян планлашдырылмайан бу чцр хярчляр дя мцяссисянин малийя нятичяляриня силинир. Бу истигамятдя хярчлярин 801№-ли “Цмуми мянфяят (зяря)” щесабына силинмяси истигамятиндя ашаьыдакы мцхабирляшмяляр мювчуд ола биляр (Чядвял 2.5):

Чядвял 2.5.

**Истимаи иашя мцяссисясиндя сатышла ялагядар олмайан
хярчлярин мцщасибат щесабларындыа якс етдирилмяси**

№	Ямялиййатын мязмуну	Мцхабирляшмя	
		Д-т	К-т
1	2	3	4
1	Ясас вьсаитляр, гейри-мадди активляр вя гиймятли каьызларын сатышындан йаранан зярлярляр	801	611
2	Материал вя малларын гиймяти учушлашдырылдыгда	801	333
3	Ляьв едилмиш мцгавиля вя сифаришляр цзря хярчляр	801	242
4	Мцгавиля ющдяликляринин позулмасына юзря чяримяляр	801	223
5	Мязяння фяргиндян йаранан зярлярляр силиндикдя	801	332
6	Тяляб олунмасы мцмкцн олмайан дебитор борчлары силиндикдя	801	211
7	Йерли бцдчяйя верэи вя рцсумлар цзря борч силиндикдя	801	521
8	Гиймятли каьызларын дяйяринин азалмасындан иткиляр	801	751
9	Щцбщяли борчлара ещтийатларын йарадылмасы цзря хярчляр	801	332
10	Тябии фялакятляр нятичясиндя мящв олмуш мадди гиймятлиярин дяйяри силиндикдя	801	111,201, 204, 205
11	Ил ярзиндя истифадя олунмуш мянфяят мябляьи илин сонуна (декабр айы) силиндикдя	801	341
12	Щесабат илинин бюлщщдцрцлмямиш мянфяяти зярури тьяинаты цзря бюлщщдцрцлдцкдя	801	344

2.3. Ичтимаи иашя мцяссисяляриндя мянфяя щяггында мялуматларын мцщасибат-малиййя щесабатында якс етдирилмяси

Müasir dövrdə ölkəmizdə fəaliyyətdə olan bütün müəssisə və təşkilatların maliyyə hesabatının tərkibi “Mühasibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tələbləri əsasında formalaşmışdır. İctimai iaşə müəssisələsri də bu Qanun əsasında maliyyə hesabatları tərtib edir. Qanunda Azərbaycan Respublikası ərazisində fəaliyyət göstərən və maliyyə hesabatı tərtib etməli olan müəssisə və təşkilatlar iki qruqa bölünür:

1. Kommersiya təşkilatları;
2. Qeyri-kommersiya təşkilatları.

Kommersiya təşkilatları da öz növbəsində üç qrupa parçalanır. Onlardan birincisi ictimai əhəmiyyətli qurumlar, ikincisi kiçik sahibkarlıq subyektləri, üçüncüsü isə digər kommersiya təşkilatlarıdır ki, onlar da Qanunda və onun əsasında hazırlanmış normativ-hüquqi sənədlərdə “ictimai əhəmiyyətli qurumlar və kiçik sahibkarlıq subyektləri istisna olmaqla kommersiya təşkilatları” kimi adlanır. Biz isə onları “adi kommersiya təşkilatları” adlandırmağı məqsədəuyğun hesab edirik.

Qanunda “qeyri-kommersiya təşkilatları” dedikdə, büdcə təşkilatları, bələdiyyə orqanları, büdcədənənar dövlət fondları və qeyri-hökumət təşkilatları nəzərdə tutulur.

Göstərilən qruplara aid edilən müəssisə və təşkilatlarda maliyyə hesabatı “Mühasibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun aşağıdakı ayrı-ayrı maddələri üzrə tənzimlənir:

- **Maddə 8.** İctimai əhəmiyyətli qurumların maliyyə hesabatlarının tərtib edilməsi
- **Maddə 9.** Kiçik sahibkarlıq subyektlərinin maliyyə hesabatlarının tərtib edilməsi

- **Maddə 10.** İctimai əhəmiyyətli qurumlar və kiçik sahibkarlıq subyektləri istisna olmaqla, kommersionya təşkilatlarının maliyyə hesabatlarının tərtib edilməsi
- **Maddə 13.** Qeyri-kommersionya təşkilatlarının maliyyə hesabatlarının tərtib edilməsi

Qanunun həmin maddələrində qoyulmuş tələblərə əsasən müəssisə və təşkilatlar maliyyə hesabatlarını aşağıda göstərilən müxtəlif standartlar əsasında tərtib edirlər:

İctimai əhəmiyyətli qurumların maliyyə hesabatları Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarına uyğun olaraq tərtib edilir;

Kiçik sahibkarlıq subyektlərinin maliyyə hesabatları onların öz seçimindən asılı olaraq, iki cür tərtib edilə bilər: 1) Sadələşdirilmiş uçotun Qaydalarına uyğun olaraq; 2) Kommersionya Təşkilatları üçün Milli Muhasibat Uçotu Standartlarına uyğun şəkildə.

İctimai iaşə müəssisələri maliyyə hesabatlarını Kommersionya Təşkilatları üçün Milli Muhasibat Uçotu Standartlarının tələblərinə uyğun şəkildə tərtib edirlər. Adi kommersionya təşkilatları, yəni ictimai əhəmiyyətli qurumlar və kiçik sahibkarlıq subyektləri istisna olmaqla, digər kommersionya təşkilatlarının da maliyyə hesabatları öz seçimindən asılı olaraq, iki cür tərtib edilə bilər: 1) Kommersionya Təşkilatları üçün Milli Muhasibat Uçotu Standartlarına uyğun şəkildə; 2) Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarına uyğun şəkildə.

Qeyri-kommersionya təşkilatları maliyyə hesabatlarının tərtib olunması qaydalarına görə iki qrupa bölünür: 1) Bütçə təşkilatları, bələdiyyə orqanları, bütçədənkənar dövlət fondları maliyyə hesabatlarını Bütçə Təşkilatları üçün Milli Muhasibat Uçotu Standartlarına uyğun tərtib edirlər; 2) Qeyri-hökumət təşkilatları maliyyə hesabatlarını Qeyri-hökumət Təşkilatları üçün Milli Muhasibat Uçotu Standartlarına uyğun tərtib edirlər.

“Mühasibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun, eləcə də mühasibat uçotu və maliyyə hesabatı standartlarının yuxarıda göstərilən tələblərinə əsasən Azərbaycan Respublikasının təsərrüfat subyektlərində maliyyə hesabatının tam məcmusu aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Mühasibat balansı;
2. Mənfəət və zərərlər haqqında hesabat;
3. Kapitalda dəyişikliklər haqqında hesabat;
4. Pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabat;
5. Uçot siyasəti və izahlı qeydlər.

Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti 27 may 2010-cu ildə “Kommersiya təşkilatlarının illik maliyyə hesabatlarının və birləşdirilmiş (konsolidə edilmiş) maliyyə hesabatlarının təqdim edilməsi, hesabat dövrləri və dərc edilməsi qaydalarının təsdiq edilməsi” haqqında 97 sayılı Qərar qəbul etmişdir. Bu Qərada maliyyə hesabatının yuxarıda göstərilən tərkibi bir daha öz əksini tapmışdır. Kommersiya təşkilatları üçün MMUS yalnız kommersiya təşkilatlarının maliyyə hesabatına tətbiq edilir. Ümumiyyətlə, maliyyə hesabatının hər bir tərkib hissəsi dəqiq müəyyən edilməlidir.

Ичтимаи иашя мцяссисяляриндя тясяррцфат фяалиййятиндя ялдя олунан мянфяят шаггында ятряфлы мялумат мянфяят вя зярлярляр шаггында несабатда якс олунур.

Mənfəət və zərərlər haqqında hesabatda aşağıdakı maddələr verilir: satışdan gəlir; əməliyyat fəaliyyətinin nəticələri; maliyyələşmə üzrə xərclər; assosiasiya olunan təşkilatların və birgə fəaliyyətin mənfəət və zərərinin payı (iştirak payı metodu üzrə nəzərə alınan); vergi xərcləri; adi fəaliyyətdən mənfəət, yaxud zərər; fəvqəladə halların nəticələri; azlıqların payı; dövr ərzində xalis mənfəət, yaxud zərər.

Mənfəət və zərərlər haqqında hesabatda və ona əlavələrdə gəlirlərə və xərclərə analitik xarakteristika vermək lazımdır. Beynəlxalq Standart xərclərin təsnifatına iki yanaşmanı tövsiyə edir: xərclərin xarakteri metodu

(xərc elementləri üzrə təsnifat) və xərclərin funksiyası metodu, yaxud satışın maya dəyəri metodu.

Buna müvafiq surətdə hesabatın təqdim olunmasının iki formatı meydana gəlir. Birinci format istehsal xərclərinin, başqa sözlə xərc elementlərinin açıqlanmasına əsaslanır, ikinci format isə məhsulların maya dəyərində istinad edir. Hər iki format tamamilə eyni nəticəyə gəlməyə imkan verir, lakin maliyyə nəticələrinin formalaşması haqqında müxtəlif məlumatları göstərir.

Aşağıdakı cədvəldə mənfəət və zərərlər haqqında hesabatın xərc formatında açıqlanmış nümunəsi verilmişdir (cədvəl 2.6). Cədvəldə göstəricinin mötərizə içəricində yazılması onun ümumi məbləğdən çıxılmalı olduğunu göstərir. «Dövr ərzində xalis mənfəət» göstəricisinin yazılması isə bütün hesablamaların sona çatdığını göstərir.

Mənfəət və zərərlər haqqında istənilən hesabatın birinci bəndi satış üzrə dövriyyə hesab olunur. Ona aşağıdakı maddələr daxil edilir:

1. Adi təsərrüfat fəaliyyəti zamanı satışdan, kirayədən və icarədən daxil olan gəlirlər

- hazır məhsullar və mallar;
- lüzumsuz xammal, köməkçi və digər materiallar, tullantılar, yarım-fabrikatlar və əlaltı məhsullar;
- müəssisənin göstərdiyi xidmətlərdən gəlirlər, satılmış mallara görə sığorta ödəmələri.

Gəlirlər, dövriyyə vergisi və malların qiymətinə daxil edilən vergi məbləğləri qədər azalır.

2. Təsərrüfat fəaliyyətindən sair gəlir növləri: müəssisə üçün tipik hesab olunmayan və buna görə də birinci maddəyə düşmədən sair satışdan daxil-olmalar;

- təsərrüfatdan çıxarılmış əsas vəsait obyektlərindən və qiymətli kağızların satışından gəlirlər;
- xərclərin və zərərlərin ödənilməsi;

- satılmış mallara aid olmayan sığorta ödəmələri;
- valyutadan və valyuta əməliyyatlarından məzənnə mənfəəti;
- pul yardımından gəlirlər.

İstehsal xərcləri və operativ təsərrüfat fəaliyyəti

3. Xammal və materialların dəyəri: xammal, istehsalat və köməkçi materiallar, yanacaq və energetika materialları, yağlama və sürtgü vasitələri, laboratoriya və dəftərxana materialları, ehtiyat hissələri və tikinti materialları xərcləri, sənaye işlərinə və kənddən xidmətlərə xərclər, elektrik, istilik və digər enerjinin alınması xərcləri, müqavilə şərtləri ilə xammalın emalı xərcləri və digər bu kimi xərclər.

4. Hazır məmulatın və bitməmiş istehsalatın ehtiyatlarında dəyişikliklər. Bu dəyişikliklər hesabat dövrünün əvvəlinə və axırına hesablanılır. Əgər, qalıqların dəyəri azalarsa, onda bu məbləğ hesablamalara «müsbət» işarə ilə, artarsa «mənfi» işarə ilə daxil edilir.

5. Heyətin əmək ödənişi xərcləri: əmək haqqı və maaşlar, mükafat, komisiyon və vaxtından artıq işləməyə görə ödənişlər də daxil edilməklə, yerinə yetirilən işlərə görə mükafatlandırmanın bütün növləri və müxtəlif növ pul əvəzləmələri, qanunla müəyyən edilən sosial təminat xərcləri, pensiya və tibbi təminat xərcləri, pensiya fonduna məcburi ödəmələr və digər bu kimi ödənişlər.

6. Amortizasiya ayırmaları.

7. Sair istismar xərcləri: reklam, fraxt, ezamiyyə, komisiyon, poçt-teleqraf, telefon və rabitənin digər növləri; daxili administrativ-idarəetmə xərcləri, lisenziya ödənişləri, auditor xidmətləri və i.a.

İctimai iaşə müəssisələrində əməliyyat mənfəəti maya dəyəri formatı üzrə aşağıdakı kimi hesablanır:

1. Satış üzrə dövriyyə özündə adi fəaliyyətin mal və xidmətlərinin, lüzumsuz material ehtiyatlarının, xüsusi yarımfabrikatların satışından gəlirləri

və yuxarıda ətraflı araşdırılan digər gəlirləri birləşdirir. Burada məhsulların ehtiyatlarının və bitməmiş istehsalın dəyəri nəzərə alınmır.

Cədvəl 2.6

Mənfəət və zərərlər haqqında hesabatın xərc formatında açıqlanmış nümunəsi

	Hesabat dövrü ərzində	Əvvəlki il ərzində
1	2	3
Gəlir (satışdan ümumi gəlir)	X	X
Sair əməliyyat gəliri	X	X
Hazır məhsulların və bitməmiş istehsalatın ehtiyatlarında dəyişikliklər (+) (-)	x (x)	x (x)
Təşkilat tərəfindən yerinə yetirilən və kapitallaşdırılan işlər	X	X
İstifadə edilən xammal və materiallar	(x)	(x)
Əmək haqqı	(x)	(x)
Amortizasiya ayırmaları	(x)	(x)
Sair əməliyyat xərcləri	(x)	(x)
Əməliyyat mənfəətinin yekunu	X	x
Maliyyələşmə xərcləri	(x)	(x)
Assosiasiyalı təşkilatlardan gəlirlər	<u>X</u>	<u>x</u>
Vergilər çıxılanadək mənfəət	X	x
Mənfəət vergisi hesablanmışdır	(x)	(x)
Vergilər çıxıldıqdan sonra mənfəət	X	x
Azlıqların payı	(x)	(x)
Adi fəaliyyətdən xalis mənfəət, yaxud zərər	X	x
Fövqəladə halların nəticələri	(x)	(x)
Dövr ərzində xalis mənfəət	<input type="text" value="X"/>	<input type="text" value="X"/>

2. Satılmış məhsulların, malların və xidmətlərin maya dəyəri: xərclərin aid edildiyi dövrlərdən asılı olmayaraq məhsulların və təhvil verilmiş işlərin istehsalat maya dəyəri, istehsalat üstəlik xərcləri və istehsalat sferasına aid edilən digər xərclər: yeni məhsulların tədqiqi və araşdırılması, keyfiyyətə zəmanət və məsuliyyət xərcləri, maya dəyərinə daxil edilən faiz və vergilər.

3. Satışdan ümumi əməliyyat nəticələri (1-ci və 2-ci sətirlər)

4. Kommersiya xərcləri: həmin hesabat dövründə satışla əlaqəsi olan bütün xərclər

5. Təchizat şöbəsinin xərcləri, reklamlar, marketinq, agentlik şəbəkəsi, təchizatın genişləndirilməsi və s. bağlı xərclər.

6. Hesabat dövrü ərzində idarəetmə xərcləri

7. Satışdan əməliyyat maliyyə nəticələri.

Hazır məhsullar və bitməmiş istehsalın ehtiyatlarında dəyişikliklər istehsal xərclərinin məbləğində baş verən dəyişiklikləri xarakterizə edir. Əgər hazır məhsulların və bitməmiş istehsalın ehtiyatları azalmışdırsa, onda satılmış məhsullara çəkilən istehsalat xərcləri artmışdır. Əksinə, əgər həmin ehtiyatlar artmışdırsa, onda son nəticədə satılmış məhsullara çəkilən xərclər azalmağa meyl etmişdir. Hesabatda dəyişikliyin məbləği bilavasitə satışdan gəlirdən sonra baş verilmişdirsə, bu o demək deyildir ki, həmin məbləğ gəlirlərə aiddir. Bütün hallarda təqdim edilmə formasından asılı olmayaraq, satış xərclərinin müvafiq düzəlişlərə məruz qalması labüddür.

Aşağıdakı cədvəldə mənfəət və zərərlər haqqında hesabatın maya dəyəri formatında açıqlanmış nümunəsi verilmişdir (cədvəl 2.7).

Mənfəət və zərərlər haqqında hesabat maddələrinin adları və digər rubrikaların adları təşkilatların apardığı əməliyyatların xarakterindən və hesabat dövründə maliyyə nəticələri haqqında informasiyaların tam və etibarlı şəkildə təqdim olunması nöqtəyi-nəzərindən dəyişikliyə uğraya bilər.

**Mənfəət və zərərlər haqqında hesabatın maya dəyəri formatında
açıqlanmış nümunəsi**

	Hesabat dövrü ərzində	Əvvəlki il ərzində
1	2	3
Gəlir (satışdan ümumi gəlir)	X	X
Satılmış məhsulların maya dəyəri	(x)	(x)
Ümumi mənfəət	X	X
Sair əməliyyat gəlirləri	X	X
Yayım xərcləri (kommersiya xərcləri)	(x)	(x)
İdarəetmə xərcləri	(x)	(x)
Sair əməliyyat xərcləri	(x)	(x)
Əməliyyatlardan mənfəət (əməliyyat mənfəəti)	X	x
Maliyyələşmə xərcləri	(x)	(x)
Assosiasiyalı təşkilatlardan gəlirlər	X	x
Vergilər tutulanadək mənfəət	X	x
Mənfəət vergisi hesablanmışdır	(x)	(x)
Vergilər çıxıldıqdan sonra mənfəət	X	x
Azlıqların payı	(x)	(x)
Adi fəaliyyətdən xalis mənfəət	X	x
Fövqəladə halların nəticəsi	(x)	(x)
Dövr ərzində xalis mənfəət	☐ X	☐ X

Ичтимаи иашя мцяссисяляриндя тясяррцфат фяалиййятиндя ялдя олунан мянфяяти онларын тяддим етдикляри мццасибат балансындан да эюрмяк олар. Мцяссисянин тясяррцфат фяалиййятиндя ялдя

етдийи мянфяят, щямъинин онун истифадя олунмуш вя бюлщдцрцлмямиш щиссясинин мябляьи мцщасибат балансында пассивин биринчи бюлмясиндя яс етдирилир. Бу мялумат баланс мянфяяти щаггында цмуми эюстяричи олуб, малийя нятичяляри щаггында там тяссявцр йаратмыр.

III FƏSİL. BAZAR İQTİSADİYYATI ŞƏRAİTİNDƏ İCTİMAİ İAŞƏ MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ MƏNFƏƏTİN TƏHLİLİ

3.1. İctimai iaşə müəssisələrində balans mənfəətinin tərkibi və dinamikasının təhlili

Bazar münasibətləri şəraitində xidmət müəssisələrində təchizat, satış və maliyyə fəaliyyətinin müxtəlif tərəfləri maliyyə nəticələrinin göstəricilər sistemində son dəyər qiymətini alır. Məlumdur ki, müasir dövrdə təsərrüfat subyektlərinin mənfəət planı onların istehsal-maliyyə planının tərkib hissəsi hesab olunur və müəssisələrin ümumi mənfəət məbləği “balans mənfəəti” göstəricisi ilə xarakterizə edilir.

Göründüyü kimi bazar münasibətləri şəraitində ümumi balans mənfəətinin əsas tərkib elementlərindən biri olan məhsul (iş ,xidmət) satışından əldə edilən mənfəətin təhlilinə mənfəət planının (proqnozunun) real və əsaslı olmasının qiymətləndirilməsi ilə başlanır. Çünki müasir dövrdə mənfəət planının (proqnozunun) əsaslı olması perspektivdə müəyyən təşkilati-texniki tədbirlərin yerinə yetirilməsinə, dövlət və yerli büdcələrin gəlirlərinin formalaşmasına, sosial inkişafa zəruri vəsaitin yönəldilməsinə bilavasitə təsir göstərməklə müəssisələrin maliyyə sabitliyinin möhkəmləndirilməsinə və ödəmə qabiliyyətinin yaxşılaşdırılmasına əlverişli şərait yaradır. Aydındır ki, müəssisələrin təsərrüfat, investisiya və kommersiya fəaliyyətinin son maliyyə nəticələrinin öyrənilməsi, qiymətləndirilməsi və istifadə edilməmiş daxili

ehtiyat mənbələrinin müəyyən olunması prosesində mənfəət planının (proqnozunun) reallığının və əsaslılığının təhlili mühüm əhəmiyyətə malik olmaqla xidmət müəssisələrində xidmətin səmərəliliyini və mənfəətin mütləq məbləğini əvvəlcədən hesablamağa və qiymətləndirməyə imkan verə bilər. Ona görə də, müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində mənfəət planının (proqnozunun) əsaslılığının və reallığının təhlili metodikası ilk növbədə mənfəətin artırılması mənbələrinin biznes-plana daxil edilməsini nəzərdə tutur. Bundan başqa, mənfəət planının (proqnozunun) reallığının təhlili prosesində mənfəəti formalaşdıran amillə dərinlən öyrənilməli (ayrı-ayrı məhsul növləri üzrə) və qiymətləndirilməlidir. Bu məqsədlə aşağıdakı formada analitik cədvəlin tərtib olunması məqsəduyğundur.

Cədvəl 3.1

Mənfəət planının (proqnozunun) reallığının təhlili (ayrı-ayrı məhsul növləri üzrə)

Göstəricilər	Keçən il	Hesabat ili	Kənarlaşma (+;-)
Məhsulun miqdarı (ədəd)	18000	18667	+667
Məhsul vahidinin maya dəyəri (mln man)	395	400	+5
Məhsul vahidinin qiyməti (mln man)	485	500	+15
Mənfəət (mln man)	1620	1866,7	+246,7

1 saylı cədvəlin məlumatlarından görüldüyü kimi, fəaliyyətini öyrəndiyimiz təsərrüfat subyekti üzrə keçən ilə nisbətən mənfəətin mütləq məbləğinin 246,7 mln manat artırılması (obyektiv amillər hesabına) proqnozlaşdırılmışdır. Bizim fikrimizcə, biznes-plan üzrə mənfəətin mütləq məbləğinin artırılmasının aşağıdakı amillər hesabına təmin edilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

1. Məhsulun (iş və xidmətlərin) həcmnin artması hesabına:

$$+667 \times (485 - 395) = + 60,030 \text{ mln man.}$$

2. Məhsul (iş, xidmət) vahidinin maya dəyərinin dəyişməsi hesabına:

$$+5 \times 18667 = -93,335 \text{ mln man.}$$

3. Məhsul (iş, xidmət) vahidinin qiymətinin yüksəlməsi hesabına:

$$18667 \times (+15) = +280,005 \text{ mln man.}$$

Aparılan hesablamalardan görüldüyü kimi, bazar münasibətləri şəraitində təsərrüfat subyektlərinin, təsərrüfat, investisiya və kommertiya fəaliyyətinin əsası sayılan mənfəət planının (proqnozunun) əsaslılığı onu formalaşdıran obyektiv amillərin reallığından birbaşa asılıdır. Bu tezisi məhsul (iş və xidmətlər) satışının həcmi, maya dəyəri, satışdan əldə edilən məbləğ, məhsul çeşidinin dəyişməsi kimi amillər nəzərə alınmaqla praktikada geniş tətbiq olunan gərginlik əmsalı vasitəsilə də sübut etmək mümkündür. Çünki, bazar münasibətləri şəraitində gərginlik əmsalı məhsulun (iş və xidmətlərin) maya dəyərinin aşağı salınması məbləğini dəqiq xarakterizə edir.

Ümumi balans mənfəəti müəssisənin, təsərrüfat, investisiya və kommertiya fəaliyyətinin son maliyyə nəticəsi hesab edilməklə məhsul (iş, xidmət) satışından əldə olunan mənfəəti (zərəri), sair satışdan yaranan mənfəəti (zərəri), satışla əlaqədar olmayan gəlir və itkilərin saldosunu özündə birləşdirir. Amilli (çoxamilli) iqtisadi təhlil prosesində balans mənfəəti aşağıdakı düsturla hesablanılır və qiymətləndirilir:

$$M_b = \pm M_{ms} \pm M_{ds} \pm M_{qs}$$

Burada, M_b – balans mənfəətini, M_{ms} – məhsul (iş, xidmət) satışından yaranan mənfəəti, M_{ds} – sair satışın nəticələrini; M_{qs} – isə satışla əlaqədar olmayan gəlir və itkilərin saldosunu göstərir.

Məlumdur ki, bazar münasibətləri şəraitində balans mənfəətinin təhlili və qiymətləndirilməsi metodikası maliyyə təhlilinin əsas metodlarından

sayılan aşağıdakı elementləri özündə birləşdirir: 1. Göstəricilərin üfiqi təhlili; 2. Göstəricilərin şaquli təhlili; 3. Göstəricilərin trend təhlili.

Qeyd etmək lazımdır ki, göstərilən istiqamətlər üzrə real elmi nəticəyə nail olmaq üçün ümumi balans mənfəətinin tərkibinin, quruluşunun və dinamikasının təhlili prosesində inflyasiya (deflyasiya) amili mütləq nəzərə alınmalı və məhsul (iş və xidmət) satışından əldə olunan pul gəlirləri (ƏDV və aksizlər daxil edilmədən) məhsulun satış qiymətinin orta artım indeksinə görə təshih edilməlidir. Bu qayda üzrə ümumi balans mənfəətinin məbləği təshih olunduqdan sonra onun tərkibi, strukturu və dinamikası aşağıdakı formada analitik cədvəlin köməyi ilə təhlil edilə və qiymətləndirilə bilər (2 sayılı cədvəl).

2 sayılı cədvəlin məlumatlarından görüldüyü kimi, fəaliyyətini öyrəndiyimiz “Firuzə” ASC-də ümumi balans mənfəəti üzrə biznes-plan 8,1% artıqlaması ilə yerinə yetirilmiş və keçən ilə nisbətən onun artım tempi (müqayisəli qiymətlərlə) 6,66%-ə bərabər olmuşdur. Ümumi balans mənfəətinin tərkibində məhsul (iş və xidmət) satışından əldə olunan mənfəətin xüsusi çəkisi 96,48% və bu pozisiya üzrə satışla əlaqədar olmayan gəlir və itkilərin saldosu 3,52% təşkil etmişdir. Lakin, bazar münasibətlərinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq onların xüsusi çəkisi daim dəyişə bilər.

Məlumdur ki, ümumi balans mənfəətinin, vergitutulan və xalis mənfəətin məbləği çoxsaylı obyektiv və subyektiv amillərdən asılıdır. Bununla yanaşı müəssisədə (firmada) tətbiq edilən uçot siyasətinin də mənfəətə xeyli təsiri vardır. Belə ki, təsərrüfat subyektləri mühasibat uçotu haqqında qanuna və digər normativ sənədlərə əsasən maliyyə nəticələrinin formalaşmasına nəzərə çarpacaq dərəcədə təsir edə bilən uçotun bəzi metodlarından istifadə edilir. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Əmlakın əsas vəsaitlərə və ya azqiymətli və tez köhnələn əşyalara aid edilməsinin dəyər sərhədinin dəyişməsi;

2. Azqiymətli və tez xarab olan əşyalar üzrə köhnəlmənin hesablanması metodunun dəyişməsi;

3. Sürətli amortizasiya metodundan istifadə olunması;

Cədvəl 3.2

Müəssisənin ümumi balans mənfəətinin tərkibi və dinamikasının təhlili

(mln. man.)

Ümumi balans mənfəətinin tərkibi	Keçən il		Hesabat ili				Keçən ilin müqayisəli qiymətləri ilə faktiki mənfəət məbləği
	məbləğ	strukturu %-lə	plan		faktiki		
			məbləğ	strukturu %-lə	məbləğ	strukturu %-lə	
Məhsul (iş, xidmət) satışından yaranan mənfəət	4833	96,66	5967	96,8	6432	96,48	5150
Sair satışdan əldə olunan mənfəət	-	-	-	-	-	-	-
Satışla əlaqədar olmayan gəlir və itkilərin saldosu	167	3,34	200	3,2	235	3,52	183
Balans mənfəəti	5000	100	6167	100	6667	100	5333

4. Qeyri-maddi aktivlərin qiymətləndirilməsi və onlara amortizasiyanın hesablanması qaydalarının dəyişməsi;

5. İstehsal ehtiyatlarının qiymətləndirilməsi metodlarının (FİFO, LİFO) seçilməsi;

6. Əsas vəsaitlərin təmiri üzrə xərclərin məhsulun maya dəyərinə silinməsi qaydasının) dəyişməsi;

7. Gələcək dövrün xərclərinin ötürülmə müddətinin dəyişməsi;

8. Məhsul (iş və xidmət) satışından yaranan mənfəətin müəyyən edilməsi metodunun dəyişməsi sərbəst surətdə istifadə etmək hüququna malikdir.

Ona görə də bazar münasibətləri şəraitində müəssisənin (firmanın) uçot siyasətinin mənfəətə təsiri nəzərə alınmalı və onun balans mənfəətinə, vergi tutulan mənfəətə, xalis mənfəətə və eləcə də vergilərin həcminə, səhmdarlara ödənilən dividendlərin məbləğinə təsiri müəyyən edilməli və qiymətləndirilməlidir.

3.2. İctimai iaşə müəssisələrində məhsul və xidmət satışından əldə edilən mənfəətin təhlili

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, bazar münasibətləri şəraitində xidmət müəssisələrinin, təsərrüfat, investisiya və kommərsiya fəaliyyətinin son nəticələrini xarakterizə edən əsas iqtisadi göstəricilərdən biri məhsul (iş və xidmət) satışından yaranan mənfəətin mütləq məbləği hesab olunur. Çünki, müasir dövrdə məhsul (iş və xidmət) satışından əldə edilən mənfəət planının (proqnozunun) yerinə yetirilməsi təkcə müəssisənin (firmanın) maliyyə fəaliyyətini deyil, həm də onun işgüzar fəallığını qiymətləndirmək üçün əsas meyar sayılır. Aydın ki, bazar mexanizminin formalaşdırıldığı indiki zamanda məhsul (iş və xidmət) satışından yaranan mənfəətin mütləq məbləğinə obyektiv xarakterə malik olan müxtəlif amillər təsir göstərir: 1. Məhsulun satış qiymətinin dəyişməsi; 2. Satışın həcmnin dəyişməsi; 3. Satılmış məhsulun strukturunun dəyişməsi; 4. Məhsulun maya dəyərinin dəyişməsi; 5. Məhsulun tərkibində quruluş dəyişikliyini hesabına maya dəyərinin dəyişməsi; 6. Materialların qiymətinin və xidmət tariflərinin dəyişməsi; 7. Məhsulun bir manatına xərclərin dəyişməsi.

İqtisadi təhlil prosesində həmin amillərin mənfəətə təsiri aşağıdakı qaydada müəyyən olunur:

1. Məhsul satışından yaranan mənfəətin ümumi məbləğinin dəyişməsinin (ΔR) hesablanması:

$$\Delta R = R - R_0$$

2. Satılmış məhsulun qiymətinin dəyişməsinin mənfəətə təsirinin (ΔR_1) hesablanması:

$$\Delta R_1 = Nr_1 - Nr_{10} = R_{1q} - R_{0q1}$$

Burada, $Nr_1 = \sum r_1 q_1$ – hesabat ilində faktiki qiymətlə satışın həcmi, $Nr_{10} = \sum r_0 q_1$ – isə bazis ilinin qiyməti ilə hesabat ilində satışın məbləğini göstərir.

3. Məhsulun həcmində baş verən dəyişikliyin mənfəətə təsirinin (ΔR_2) hesablanması:

$$\Delta R_2 = R_0 K_1 - R_0 = R_0 (K_1 - 1)$$

Burada, R_0 – bazis dövründəki mənfəəti; K_1 – satışın həcmi artırım əmsalını ifadə edir.

4. Məhsulun strukturunda əmələ gələn dəyişikliklər səbəbindən məhsulun həcmi dəyişməsi mənfəətə təsirinin (ΔR_3) hesablanması:

$$\Delta R_3 = R_0 (K_2 - K_1)$$

Burada, K_2 – satış qiyməti ilə satış həcmi artırım əmsalını xarakterizə edir.

5. Məhsulun maya dəyərinin aşağı salınmasından əldə edilən qənaətin mənfəətə təsirinin (ΔR_4) hesablanması:

$$\Delta R_4 = S_{1,0} - S_1$$

6. Məhsulun tərkibində baş verən struktur dəyişikliyi hesabına maya dəyərinin dəyişməsinin mənfəətə təsirinin (ΔR_5) hesablanması:

$$\Delta R_5 = S_0 K_2 - S_{1,0}$$

Mühasibat uçotunun məlumatları əsasında materialın qiymətinin və xidmət tariflərinin dəyişməsinin (ΔR_6), eləcə də təsərrüfat intizamının pozulması ilə yaranan itkinin (ΔR_7) mənfəətə təsirini hesablamaq olar.

Sadalanan amillərin təsirinin cəmi hesabat dövründə mənfəət üzrə baş verən ümumi dəyişikliyə (ΔR) bərabər olur. Yəni

$$\Delta R = R_1 - R_0 = \Delta R_1 + \Delta R_2 + \Delta R_3 + \Delta R_4 + \Delta R_5 + \Delta R_6 + \Delta R_7$$

və ya

$$\Delta R = \sum_{i=1}^7 \Delta P_i$$

Lakin, müəssisənin təsərrüfat təcrübəsindən məlumdur ki, məhsul (iş və xidmət) satışından yaranan mənfəətin amili (çoxamilli) təhlili prosesində ilk növbədə mənfəət planının (proqnozunun) icra səviyyəsi qiymətləndirilir. Bu məqsədlə aşağıdakı formada analitik cədvəl tərtib edilir.

Cədvəl 3.3

Məhsul (iş və xidmət) satışından yaranan mənfəətin təhlili və qiymətləndirilməsi (mln. man.)

Göstəricilər	Keçən il	Hesabat ili	Kənarlaşma (+;-)
1. Məhsul satışından əldə olunan pul gəliri	31750	33312	+1562
2. Satılmış məhsulun maya dəyəri	25783	26880	+1097
3. Məhsul satışından yaranan mənfəət	5967	6432	+465

3.3 sayılı cədvəlin məlumatlarından görüldüyü kimi, fəaliyyətini öyrəndiyimiz təsərrüfat subyekti üzrə keçən ilə nisbətən hesabat ilində məhsul (iş və xidmət) satışından əldə edilən mənfəətin mütləq məbləği 465 mln. manat ($6432 - 5967$) və ya $7,8\%$ ($465 \div 5967 \times 100$) artmışdır. Bu artım ilk növbədə, bizim fikrimizcə, məhsul (iş və xidmət) satışından yaranan mənfəətin müəyyən olunması formulasına daxil olan hər bir elementin dəyişməsi hesabına baş vermişdir. Lakin, məhsul (iş və xidmət) satışından əldə olunan mənfəətin məbləğinə hesablama formuluna daxil

olan iki amillə yanaşı çoxlu sayda obyektiv xarakterə malik faktorlar təsir göstərir. İqtisadi ədəbiyyatlarda və elmi-tədqiqat işlərində yuxarıda sadaladığımız, ölkə iqtisadiyyatının ümumi inkişaf səviyyəsini və təsərrüfat subyektlərinin işgüzar fəallığını xarakterizə edən amillərin təsirini hesablamaq və qiymətləndirmək üçün aşağıdakı formada analitik cədvəlin tərtib olunması məqsədəuyğun sayılır.

Cədvəl 3.4

Məhsul (iş və xidmət) satışından yaranan mənfəətin amilli təhlili (mln. man.)

Göstəricilər	Keçən il	Keçən ilin qiyməti və maya dəyəri ilə hesabat ilində satışın həcmi	Hesabat ili
1. Məhsul satışından əldə olunan pul gəliri	31750	32220	33312
2. Satılmış məhsulun maya dəyəri	25783	26107	26880
3. Məhsul satışından yaranan mənfəət	5967	6093	6432

3.4 sayılı cədvəlin məlumatlarından göründüyü kimi, fəaliyyətini təhlil etdiyimiz “Firuzə” ASC-i üzrə məhsul (iş və xidmət) satışından yaranan mənfəətin məbləği keçən ilə nisbətən hesabat ilində 465 mln. manat artmışdır. Bu artım aşağıdakı amillərin təsiri nəticəsində baş vermişdir:

1. Satılmış məhsulun, yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərin həcmi və strukturunun dəyişməsi hesabına:

$$6093 - 5967 = +126 \text{ mln. manat};$$

2. Məhsul (iş və xidmət) satışının həcmində dəyişməsi hesabına:

$$5967 \times \left(\frac{32200}{31750} \times 100 - 100 \right) \div 100 = 84,1 \text{ mln. manat};$$

3. Satılmış məhsulun, yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərin strukturunun dəyişməsi hesabına:

$$126 - 84,1 = +41,9 \text{ mln. manat};$$

4. Satılmış məhsulun (iş və xidmətlərin) tam maya dəyərinin dəyişməsi hesabına:

$$26107 - 26880 = -773 \text{ mln.manat};$$

5. Məhsulun (iş və xidmətlərin) satış qiymətinin dəyişməsi hesabına:

$$33312 - 32200 = +1112 \text{ mln. manat};$$

Qeyd etmək lazımdır ki, məhsul (iş və xidmət) satışından yaranan mənfəətin mütləq məbləğinin dəyişməsinə səbəb olan obyektiv və subyektiv xarakterə malik amillərin təsirini iqtisadi təhlilin zəncirvari yerdəyişmə üsulundan istifadə etməklə də hesablamaq olar. Bu məqsədlə məhsul (iş və xidmət) satışı üzrə biznes-planın yerinə yetirilməsi əmsalı hesablanır ($32200 \div 31750 = 1,0141$) və həmin əmsala görə mənfəətin bazis məbləği təshih edilir ($5967 \times 1,0141 = 6051,1$). Növbəti mərhələdə məhsul (iş və xidmət) satışından əldə olunan mənfəətin mütləq məbləği bazis maya dəyəri və bazis qiyməti, satılmış məhsulun faktiki həcmi və faktiki strukturuna görə yenidən qiymətləndirilir ($32200 - 26107 = 6093$). Daha sonra müəssisənin (firmanın) əldə edəcəyi mənfəətin mütləq məbləği məhsul satışının həcmi, strukturu və qiymətinin faktiki kəmiyyətinə və plan maya dəyərinə görə hesablanır ($33312 - 26107 = 7205$). Təhlil prosesində daha real nəticədə nail olmaq üçün yuxarıda aparılan hesablamaları aşağıdakı cədvəldə əks etdirmək daha məqsədəuyğundur.

3.5 sayılı cədvəlin məlumatlarından istifadə etməklə məhsul (iş və xidmət) satışından yaranan mənfəətin məbləğinə hesablamaya daxil olunan hər bir amilin təsirini müəyyən etmək və qiymətləndirmək mümkündür:

Cədvəl 3.5

**Məhsul (iş və xidmət) satışından yaranan mənfəətin məbləğinə
birinci dərəcəli amillərin təsirinin hesablanması**

Göstəricilər	Hesablama şərtləri				Mənfəətin məbləği, mln.man.
	satışın həcmi	əmtəəlik məhsulun quruluşu	satış qiyməti	maya dəyəri	
Plan	Plan	Plan	Plan	Plan	5967
I şərt	Fakt	Plan	Plan	Plan	6051,1
II şərt	Fakt	Fakt	Plan	Plan	6093
III şərt	Fakt	Fakt	Fakt	Plan	7205
Fakt	Fakt	Fakt	Fakt	Fakt	6432

3.5 sayılı cədvəlin məlumatlarından istifadə etməklə məhsul (iş və xidmət) satışından yaranan mənfəətin məbləğinə hesablamaya daxil olunan hər bir amilin təsirini müəyyən etmək və qiymətləndirmək mümkündür:

1. Məhsul (iş və xidmət) satışının həcmnin dəyişməsi hesabına:

$$6051,1 - 5967 = +84,1 \text{ mln.manat};$$

2. Əmtəəlik məhsulun (iş və xidmətlərin) quruluşunun dəyişməsi hesabına:

$$6093 - 6051,1 = +41,9 \text{ mln. manat};$$

3. Məhsulun (iş və xidmətlərin) satış qiymətinin dəyişməsi hesabına:

$$7205 - 6093 = +1112 \text{ mln. manat};$$

4. Satılmış məhsulun (iş və xidmətlərin) tam maya dəyərinin dəyişməsi hesabına:

$$6432 - 7205 = -773 \text{ mln.manat}; \text{ o cümlədən:}$$

a) material resurslarının qiymətinin dəyişməsi hesabına:

$$(-773) \times 91,4\% \div 100\% = -706 \text{ mln. manat};$$

b) resurs tutumunun dəyişməsi hesabına:

$$(-773) \times 8,6\% \div 100 = -67 \text{ mln. manat};$$

Aparılan hesablamalardan göründüyü kimi, məhsul (iş və xidmət) satışından yaranan mənfəətin məbləği satış qiymətinin yüksəlməsi hesabına artmışdır. Məhsulun (iş və xidmətlərin) maya dəyərinin yüksəlməsi hesabına mənfəətin mütləq məbləği 773 mln.manat, o cümlədən, resursların qiymətinin artması hesabına 706 mln.manat, məhsulun resurs tutumunun artması hesabına 67 mln.manat azalmışdır. Bundan başqa yuxarıda aparılan hesablamalar məhsulun (iş və xidmətlərin) qiymətinin artım tempinin istehlak edilmiş resursların qiymətinin artım tempindən yüksək olması fikrinə gəlməyə imkan verir. Məhsulun (iş və xidmətlərin) qiymətinin artım indeksinin resursların qiymətinin artım indeksinə nisbəti qiymətin deflyatoru adlanır ki, bu, maliyyə məhsuldarlığını, daha doğrusu resursların qiymətinin artımını məhsulun qiymətinin artımı ilə ödənilməsini xarakterizə edir.

Cədvəl 3.6

Ayrı-ayrı məhsul növlərinin satışından əldə edilən mənfəətin amilli təhlili

Məhsul növü	Satılmış məhsulun miqdarı, ədəd		Məhsulun satış qiyməti, min man		Məhsul vahidinin maya dəyəri, min man		Məhsul satışından yaranan mənfəət, min man		Mənfəətin plan məbləğindən kənarlaşma, mln.man			
	plan	fakt	plan	fakt	plan	fakt	plan	fakt	ümü mi	o cümlədən, amillərin hesabına		
										satış həcmi	qiymət	maya dəyəri
A	1900	1617	5000	5200	4000	4500	1900	1132	-768	-283,0	+323,4	-808,4
B	1867	1767	6000	6100	5000	5120	1867	1731	-136	-100,0	+176,7	-212,0
S	900	1017	7000	7350	5700	5560	1170	1820	+650	+152,1	+356,0	+142,3
B	633	853	7500	7800	5874	5750	1030	1749	+719	+357,7	+255,9	+105,8
Yekun	5300	5254					5967	6432	+465	+126,8	+1112	-772,3

Fəaliyyətini öyrəndiyimiz təsərrüfat subyektiində məhsulun qiymət indeksi 1,034534 (33312:32200), resursların qiymət indeksi isə 1,027042

(26880-67)/26107 təşkil etmişdir. Deməli, qiymət deflyatoru 1,0073 (1,034534/1,027042) müsbətdir ki, bu da öz növbəsində, mənfəətin 406 mln.manat (1112-706) məbləğində artımına səbəb olmuşdur.

3.6 sayılı cədvəlin məlumatlarından istifadə etməklə (“A” məhsulu üzrə) zəncirvari yerdəyişmə üsulunun tətbiqi üçün vacib sayılan aşağıdakı analitik hesablamalar sisteminin aparılması zəruridir:

$$M_{s_0} = 1900 \times (5000 - 4000) = 1900 \text{ mln. manat};$$

$$M_{s_{\text{şərti } 1}} = 1617 \times (5000 - 4000) = 1617 \text{ mln. manat};$$

$$M_{s_{\text{şərti } 2}} = 1617 \times (5200 - 4000) = 1940,4 \text{ mln. manat};$$

$$M_{s_1} = 1617 \times (5200 - 4500) = 1132 \text{ mln. manat};$$

Hesablamaları bu qayda ilə apardıqdan sonra qeyd etdiyimiz amillərin təsirini müəyyən ardıcılıqla təyin etmək mümkündür:

1. Məhsul satışı həcmnin dəyişməsi hesabına:

$$\Delta M_{s(Q)} = 1617 - 1900 = -283 \text{ mln. manat};$$

2. Məhsulun satış qiymətinin dəyişməsi hesabına:

$$\Delta M_{s(Q)} = 1940,4 - 1617 = +323,4 \text{ mln.manat};$$

3. Məhsulun maya dəyərinin dəyişməsi hesabına:

$$\Delta M_{s(md)} = 1132 - 1940 = -808,4 \text{ mln. manat};$$

Qeyd etmək lazımdır ki, digər məhsul (iş və xidmət) növləti üzrə də hesablamalar analoji qaydada aparılır.

Aparılan hesablamalardan görüldüyü kimi, bazar münasibətləri şəraitində mənfəət yalnız müəssisənin (firmanın) istehsal və kommersiya fəaliyyətinin nəticələrindən deyil, eləcə də məhsulun (iş və xidmətlərdən) maya dəyərindən, onun satış qiymətindən, məhsulun satışının həcmi və quruluşundan, məhsulun keyfiyyətindən, material resurslarının bazar qiymətindən asılıdır. Ona görə də, müsair dövrdə mənfəəti formalaşdıran amillərin düzgün müəyyən edilməsi və qiymətləndirilməsi iqtisadi təhlilin yeni metodikasının hazırlanması üçün nəzəri və praktiki əhəmiyyətə

malikdir. Yadındır ki, mənfəətin təhlilinin prinsipcə yeni metodikasının hazırlanması onun tərkib hissələrinin sistemliyini və tamlığını tələb edir. Bu isə, onu göstərir ki, bazar münasibətləri şəraitində mənfəətin təhlili metodikası geniş göstəricilər sisteminə əsaslanmalı və bu zaman təkcə iqtisadi faktorlar deyil, eləcə cə, sosial, texniki və texnoloji amillər də nəzərə alınmalıdır. Yalnız bu qaydada təşkil olunan təhlil onun praktiki nəticələrini yaxşılaşdırma və idarəetmə üçün zəruri olan qərarların işlənilməsinə əlverişli şərait yarada bilər.

3.3. İctimai iaşə müəssisələrində mənfəətin bölüşdürülməsinin və ondan istifadənin təhlili

Mövcud qaydalara görə, vergilər ödənildikdən sonra müəssisənin əldə etdiyi mənfəət aşağıdakı qaydada bölüşdürülür:

- Onun bir hissəsi xidmətin genişləndirilməsinə istifadə olunur, yəni bu məqsədlə yığım fondu formalaşdırılır;
- Digər hissəsi müəssisənin işçilərinin maddi mükafatlandırılmasına, yəni istehlak fondunun formalaşdırılmasına yönəldilir;
- Bir çox hallarda investisiyaya mənfəətdən ehtiyat fondunun formalaşdırılmasında da istifadə olunur.

Bununla yanaşı mənfəətin bir hissəsi xüsusi kapitalın dövriyyəsinin artırılmasına yönəldilir.

Mənfəətin istehlaka istiqamətlənən hissəsi həm fərdi, həm də kollektiv xarakter daşıya bilər. Ümumiyyətlə, mənfəətdən istehlaka və yığma yönəldilən vasitələri məqsədli maliyələşdirmə hesab olunaraq, təstiq olunmuş smeta üzrə xərclənir. Bu baxımdan mənfəətin bölüşdürülməsinin və istifadəsinin təhlilinin başlıca vəzifəsi yığım və istehlak fonduna

istiqlamətlənmiş vasitələrin smeta üzrə təyinatına görə xərclənməsinə nəzarət etmək və bu zaman smetadan kənarlaşmaları aşkara çıxarmaqdan ibarətdir. Təhlilin bu mərhələsində, həmçinin hər bir maddə üzrə smetadan kənarlaşmanın səbəbləri öyrənilir və bu fondların hesabına həyata keçirilmiş tədbirlərin effektivliyi qiymətləndirilir.

Xalis mənfəət hesabına formalaşan istehlak fondunun vasitələrinin istifadəsinin əsas istiqamətləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- Kollektiv istehlaka-səhiyyə və mədəniyyət obyektlərinin saxlanmasına; mədəni-kütləvi və sağlamlıq-istirahət tədbirlərinin həyata keçirilməsinə; bu məqsədlərlə lazımi avadanlıq və yerin icarəsinə;
- Fərdi istehlaka-ilin (rübün) nəticələrinə görə işçilərin fərdi qaydada maddi mükafatlandırılmasına; maddi yardıma; normadan artıq təyin olunmuş ezamiyyə xərclərinə; istirahət, müalicə və ekskursiyaya göndərişlərin ödənilməsinə; təqaüdə gedərkən birdəfəlik müəvəzələrin ödənilməsinə; işçilərin ssudalarının ötürülməsinə; ucuzlaşdırılmış ərzaqla təminatla və nəqliyyatda gedişlərə və s.

İstehlak fondunun vasitələrinin istifadəsinin başlıca istiqamətlərinə istehsalın genişləndirilməsi, onun texniki silahlanması xərclərinin maliyələşdirilməsi daxildir.

Mənfəət hesabına istehlak və yığım fondlarının formalaşdırılması və istifadəsi prosesində başlıca məqsəd bu fondların stimullaşdırıcı rolunu təmin etməkdən ibarətdir. Bu fondların təhlilinin nəticələri aşağıdakı sualların cavablandırılmasına xidmət etməlidir:

- ✓ Bu fondlara ayrılan vasitələrin ümumi məbləği necə dəyişmişdir;
- ✓ Bu məbləğin dəyişməsinə hansı amillər necə təsir göstərmişdir;
- ✓ Bu vasitələrdən hansı məqsədlərlə istifadə olunmuşdur;
- ✓ Bu fondlara vasitələrin ayrılmasının və istifadəsinin dinamikasında hansı dəyişikliklər baş vermişdir;

✓ Müəssisə kollektivinin təsərrüfat fəaliyyətinin son nəticələrinin atımında marağı nə dərəcədə yüksəlmişdir.

Əgər ölkə hökuməti yüksək dərəcələrlə mənfəəti vergilərə cəlb edirsə, onda müəssisənin yuxarıda qeyd olunan istiqamətlərdə mənfəətdən vəsait ayırması imkanları məhdudlaşır və bu da son nəticədə müəssisənin maliyyə vəziyyətinin gərginləşməsinə və işçilərin sosial durumunun ağırlaşmasına gətirib çıxarır.

Mənfəətin bölüşdürülməsi zamanı hər şeydən əvvəl ümumi mənfəətdən büdcəyə ayırmalar edilir. Bunu təsərrüfat fəaliyyətini təhlil etdiyimiz “Firuzə” ASC-nin məlumatlarının köməyi ilə aşağıdakı cədvəl vasitəsilə nəzərdən keçirək.

Cədvəl 3.7

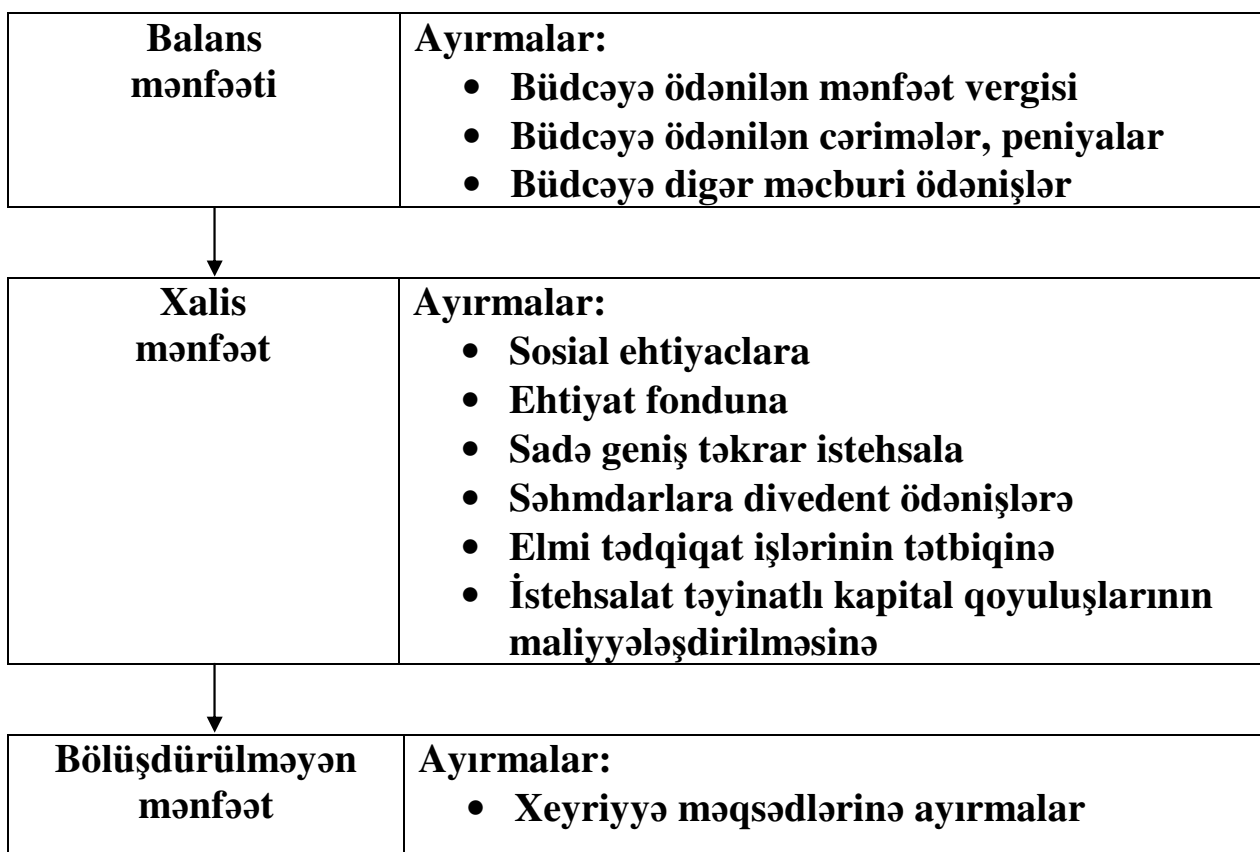
Mənfəətin bölüşdürülməsi və istifadəsi (mln manatla)

Sıra №-si	Göstəricilər	Plan	Faktiki
1.	Satışdan mənfəət	9280	9604
2.	Sair fəaliyyət növlərindən mənfəət	1520	1539
3.	Balans mənfəəti	10800	11143
4.	Əmlak vergisi	220	220
5.	Rentabelliyn təyin olunmuş yuxarı səviyyəsində büdcəyə ödənilən mənfəət	-	-
6.	Qiymətli kağızların satışından və birgə müəssisələrdə pay iştirakından əldə edilən mənfəət	-	-
7.	Güzəştli mənfəət	1200	1300
8.	Vergiyə cəlb edilən mənfəət (Sət.3– sət.4sət.5- sət.6- sət.7)	9380	9623
9.	Mövcud dərəcələrlə mənfəətdən vergi (24%)	2063,6	2117,0
10.	Qiymətli kağızlardan dividendlər	-	-
11.	Müəssisənin sərəncamında qalan mənfəət (sət.3- sət.4- sət.5- sət.9- sət.10)	8516,4	8806,0
12.	İqtisadi sanksiyalar	-	120
13.	Mənfəətdən xeyriyyə fondlarına ayırmalar	25	180
14.	Xalis mənfəət (Sət.3- sət.4- sət.5- sət.9- sət.10)	8511,4	8506,0
15.	Xalis mənfəətin bölüşdürülməsi:		
	- ehtiyat fonduna;	425,5	425,1
	- yığım fonduna;	4255,7	4678,3
	- istehlak fonduna.	3830,1	3402,4
16.	xalis mənfəətdə payı:		

- ehtiyat fondunun;	5	5
- yığım fondunun;	50	55
- istehlak fondunun.	45	40

Cədvəl məlumatlarından göründüyü kimi, xalis mənfəət əsasən üç istiqamətdə xüsusi təyinatlı fondların formalaşdırılması məqsədinin maliyyələşdirilməsinə yönəldilmişdir.

Aşağıdakı sxem vasitəsilə müəssisənin balans mənfəətindən ayrımlarla əyani surətdə tanış olaq.

Sxem 3.1. İctimai iaşə müəssisələrində balans mənfəətinin bölüşdürülməsi

Vergi qanunvericiliyi əsasında təyin edilən normalarla hüquqi və fiziki şəxslərdən icbari qaydada dövlət büdcəsinə və büdcədən kənar fondlara alınan tədiyyədir. Dövlətin vergi sistemi onun vergi siyasətindən asılı olaraq təşkil olunur. Vergi siyasəti verginin təyin edilməsi, tutulması, güzəştlər edilməsi və onunla manevr edilməsi sahəsində dövlətin həyata keçirdiyi tədbirlər paketidir.

Respublikamızda bazar iqtisadiyyatına keçid sahibkarlığın inkişafına şərait yaratmış, yeni mülkiyyət münasibətlərini meydana gətirmişdir. Belə bir şəraitdə müxtəlif mülkiyyət münasibətləri əsasında fəaliyyət göstərən müəssisə və təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinə nəzarət etmək, onların gəlirlərini uçota almaq, qanunvericilik daxilində vergiyə cəlb etməni həyata keçirmək bir sıra problemlərlə qarşılaşmışdır. Buna görə də bu çətinlikləri aradan qaldırmaq, vergiyə cəlb olunmanın uçotunu dövrün tələblərinə uyğun olaraq daim təkmilləşdirmək və bu sahədə beynəlxalq təcrübədən geniş istifadə etmək lazımdır.

Təhlil zamanı vergiyə cəlb olunan mənfəətin qanunvericilik daxilində azaldılması hallarına diqqət yetirilməlidir. Əsasən ümumi mənfəət vergiyə cəlb olunan zaman aşağıdakı məbləğlərdə azaldılır:

- İstiqrazlar, səhmlər və Azərbaycan Respublikasında buraxılmış digər qiymətli kağızlardan alınmış gəlirlər.
- Azərbaycan Respublikasının hüdudlarından kənar əldə edilmiş gəlirlər istisna olmaqla, digər müəssisələrin fəaliyyətində pay iştirakından gəlirlər.
- Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş mənfəət vergisini patent alınması şəklində ödəyən müəssisələr üzrə patentləşdirilmiş fəaliyyətdən əldə edilmiş mənfəət məbləğində.
- Pərakəndə ticarət, ictimai iaşə və məişət xidməti sahəsində fəaliyyətdən mənfəət məbləğində. Yuxarıda göstərilən gəlirlərdən vergi tutulması ayrı-

ayrı qaydalarla həyata keçirilir. Mənfəətdən vergi hesablanarkən ümumi mənfəət aşağıdakı məbləğlər qədər azaldılır:

- İstehsal təyinatlı kapital qoyuluşunun maliyələşdirilməsi, habelə bu məqsəd üçün alınan bank kreditlərinin qaytarılması məbləğləri.
- Xeyriyyə, dini təşkilatlara, əlillərin ictimai təşkilatlarına, müəssisələrinə, ekologiya, sağlamlıq fondlarına, səhiyyə, təhsil, idman müəssisələrinə və s. köçürülmüş məbləğləri (vergi tutulan mənfəətin 1%-dən çox olmamalıdır).
- Banklara və digər kredit idarələrinə vaxtında qaytarılmamış kreditlər üçün ehtiyat yaradılması məqsədi ilə bu kreditlərin 20%-i həcmində yaradılan məbləğlər.

Bundan başqa, vergiyə cəlb olunan mənfəət hesablanan zaman müəssisənin fəaliyyət xüsusiyyətlərindən asılı olaraq bir sıra güzəştlər də nəzərə alınır. Hesabat dövründə rüblər üzrə ayrı-ayrılıqda gözlənilən mənfəətə və vergi dərəcəsinə uyğun olaraq təyin edilir və avans şəklində büdcəyə ödənilir. Hesablanmış avans vergi məbləği hər rübün üçüncü ayının 15-nə kimi ödənilməlidir və rüb, ayırım il, 9 ay, il başa çatdıqdan sonra faktiki mənfəətə görə yenidən haqq-hesab edilir.

Bəzən ödənilmiş avans vergi məbləği faktiki vergi məbləğindən artıq olur. Bu zaman auditor artıq ödənilmiş vergi məbləğindən hesabat dövrü üçün zaçot edilməsini və ya vergi müfəttişliyinin rəyi ilə geri qaytarılmasını yoxlamalıdır.

Avans ödənilmiş vergi məbləğinin 80%-dən az məbləğinin gecikdirilmiş hər günü üçün 1% pensiya tətbiq edilir. Ona görə də auditor ödənilmiş avans vergi məbləğinin düzgünlüyünə diqqət yetirilməlidir.

Vergi ödəyicisi olan müəssisə yerləşdiyi ərazinin vergi müfəttişliyinə müəyyən edilmiş qaydada hər bir dövrü üçün mühasibat-maliyyə hesablarının və mənfəət vergisinin haqq-hesabını (xüsusi formanı) təqdim edir. Göstərilən sənədlər təqdim edilməzdən qabaq audit yoxlamasını

keçməli, onların düzgünlüyü audit yoxlaması ilə təsdiq edilməlidir. Həmin sənədlərin təqdim edilməsi üçün beş gün vaxt müəyyən edilir. Audit rəyi ilə təsdiq olunmamış sənədlər müfəttişlikdə qəbul olunmur. Müəssisə və təşkilatlarda mənfəət vergisinə cəlb olunmanın uçotu mənfəətin əmələ gəlməsi və bölüşdürülməsi mərhələsinin uçotu daxilində aparılır. Belə hal digər vergilər üçün də bu və ya digər formada mövcuddur. Bu da respublikamızda tətbiq olunan çoxsaylı vergilərin auditini çətinləşdirir və əlavə problemlər yaradır. Ona görə də vergiyə cəlb olunmanın uçotuna aid standartların hazırlanmasına böyük ehtiyac duyulur.

Mənfəət vergisi birbaşa vergi kimi dövlət büdcəsi gəlirlərində mühüm yer tutur. Hesablanma üsulu və dərəcələri üzrə müəyyən fərqlər olsa da, demək olar ki, bütün ölkələrdə tətbiq olunur.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq mənfəət vergisinin tədiyəçiləri aşağıdakılardır:

- Ölkəmizin qanunvericiliyinə uyğun yaranan müəssisələr və təşkilatlar, ölkəmizin ərazisində yaradılan xarici investisiyalı müəssisələr, həmçinin sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirən beynəlxalq birliklər və təşkilatlar
- Bank və digər kredit idarələrinin filialı istisna olmaqla müəssisə və təşkilatların müstəqil balansı və hesablaşma hesabı olan filialları və digər bölmələri
- Azərbaycan Respublikasının Milli Bankından bank əməlyatlarının aparılmasına lisenziya almış müxtəlif növlü kommersiya bankları (xarici kapitalın və bankların iştirakı ilə yaradılmış banklar da daxil olmaqla) və bəzi bank əməlyatlarının aparılmasına lisenziya almış kredit idarələri.
- Azərbaycan Respublikasının Milli Bankından lisenziya almış xarici bankların filialları-qeyri-rezidentlər.

- Sığorta fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün lisenziya almış sığorta təşkilatları, onların filialları (Azərbaycan Respublikasının Dövlət Sığorta şirkətinin filiallarından başqa).
- Birgə fəaliyyət (tam yoldaşlıq) haqqında müqavilənin, bu fəaliyyət növü üzrə birgə işin aparılması tapşırılmış iştirakçıları

Nazirlər Kabinetinin müəyyən etdiyi siyahı üzrə Müdafiə və rabitə nazirlikləri, Dövlət Neft Şirkətinə məxsus neft məhsullarının təchizatı, dənizdə və quruda neft və qazşıxarma istehsalat birlikləri, “Azərenerji”SC-nin enerji istehsalı və ötürülməsi birliyi, “Azərbaycan Hava Yolları” Dövlət Konserni, Azərbaycan Dəmir Yolu və Azərbaycan Respublikasının Dövlət Sığorta Şirkəti verginin büdcəyə mərkəzləşdirilmiş qaydada ödəyirlər.

Aşağıda göstərilənlər mənfəət vergisinin ödəyiciləri deyildirlər:

- Qanunauyğun olaraq vergini patent alınması şəklində ödəyən müəssisələr;
- Bu patentin alındığı fəaliyyət növlərinin həyata keçirilməsindən əldə edilən mənfəət üzrə;
- Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı və onun idarələri;
- Dövlət büdcəsindən maliyələşdirilən müəssisələr (əsas fəaliyyəti üzrə xərcləri büdcədən maliyələşdirilən idarə və təşkilatlar);
- Təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq, müəssisələr özlərinin istehsal etdikləri kənd təsərrüfatı məhsullarının (bu məhsullar ayırd edilərkən Dövlət Statistika Komitəsi tərəfindən tətbiq edilmiş “Sənaye və kənd təsərrüfatı məhsulları”nın təsnifatı əsas götürülür) satışından, habelə həmin müəssisədə istehsal və emal edilmiş öz istehsalı olan kənd təsərrüfatı məhsullarının satışından mənfəət üzrə.

Göstərilən gözəşt sənaye tipli quşçuluq fabriklərinə və donuzçuluq komplekslərinə, istixanalara, xəzlik heyvandarlıq təsərrüfatlarına və sənaye tipli digər kənd təsərrüfatı müəssisələrinə şamil edilmir.

Müasir dövrdə müəssisənin mənfəət vergisi 20% dərəcəsi ilə hesablanır. Müəssisələrdə vergitutma obyektini olan ümumi mənfəətə məhsulların, iş və xidmətlərin, əsas fondların satışından, satışdankənar əməlyatlarından istehsalat görə, Nazirlər Kabinetinin Əsasnaməsinə görə mayaya dəyərinə aid edilən xərclər, qeyri-satış əməlyatlarından xərclər və itkilər, satış prosesində hesablanan dolayı vergilər çıxıldıqdan sonra qalan məbləğ aid edilir.

Bu zaman ümumi mənfəətdən müəssisəyə məxsus səhmlər, istiqrazlar, digər qiymətli kağızlardan əldə olunan gəlirlər (dividentlər, faizlər), başqa müəssisələrdə pay iştirakından əldə edilən gəlirlər, pərakəndə ticarət, ictimai iaşə və məişət xidməti sahəsində fəaliyyətdən əldə edilən mənfəət, öz istehsalı olan kənd təsərrüfatı məhsullarının satışından mənfəət və vergi üzrə güzəşt tətbiq olunan məbləğlər çıxılır. Nəzərə almaq lazımdır ki, əsas fondların və digər əmlakın satışından, yaxud əvəzsiz verilməsindən əldə olunan zərər vergiyə cəlb olunan ümumi mənfəəti azaltmır.

Vergi üzrə güzəşt verilmiş əsas fondlar satın alındığı, yaxud quraşdırıldığı vaxtdan iki il ərzində satıldıqda (əvəzsiz verildikdə), vergi tutulan mənfəət fondlarının qalıq dəyəri və ya onlara çəkilmiş məsrəflər qədər artırılır (əvəllər verilmiş güzəştlər dairəsində).

Misal. Əsas vəsait ilin əvvəlində 20 000,0 min manat alınmış və vergi üzrə güzəşt tətbiq edilmişdir. İlin sonunda vəsait müəyyən səbəb üzündən satılmışdır. Bu vaxta qədər ona 3 000,0 min manat köhnəlmə hesablanmışdır. Deməli, vergi tutulan mənfəət 17 000,0 min manat (20 000,0-3 000,0) artırılmalıdır.

Müəssisələr tərəfindən məhsullar və digər vəsaitlər mayaya (balans) dəyərinədən aşağı qiymətə satıldıqda vergiyə cəlb etmə məqsədi üçün onların faktiki dəyərinədən aşağı olmayan bazar qiyməti əsas götürülür.

Lakin təlabatın, keyfiyyətin aşağı olması, mənəvi köhnəlməsi səbəbindən öz dəyərindən aşağı qiymətə satıldıqda faktiki satış qiyməti götürülür və bu barədə məhsulun növü, miqdarı, qiyməti və vergi müfəttişliyinə məlumat verilir. Məhsullar, iş və xidmətlər bəzər əməlyatı zamanı, yaxud əvəzsiz verilərkən gəliri hesablandıqda həmin dövrdə bu cür və ya buna oxşar məhsulun orta qiyməti, müvafiq məhsulların satışı olmadıqda isə, axırncı satış qiyməti əsas götürülür. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, nəzərdən keçirdiyimiz hallarda məhsulun maya dəyərinə alış qiyməti, daşınma, saxlanma və digər bu kimi xərclər daxildir.

Başqa müəssisələrdən əvəzsiz alınan əsas vəsaitlər, mallar və digər əmlak vergiyə cəlb edilərkən onları vermiş müəssisənin balansında olan dəyərindən (əsas vəsaitlər üzrə qalıq dəyərindən) az olmayan qiymətə nəzərə alınır. Xarici valyuta ilə əldə edilən gəlir vergiyə cəlb edilərkən satışdan gəlirin müəyyən edildiyi tarixə Milli Bankın məzənnəsi ilə manatla hesablanır. İdxal-ixrac əməlyatlarından (o cümlədən bəzər əsasında) xarici valyutadan əldə edilən gəlir gömrük əməlyatlarının rəsmiləşdirdiyi günə məzənnə üzrə manatla hesablanır.

Mənfəət vergisini düzgün hesablamaq məqsədi ilə müəssisələr ayrı-ayrı fəaliyyət növləri üzrə uçotu ayrıca aparmalıdır.

Sahibkarlıq fəaliyyətindən gəlir əldə edən qeyri-kommersiya təşkilatları vergini bu fəaliyyət üzrə gəlirlərin xərclərdən artıq hissəsindən ödəyirlər.

Birgə fəaliyyət müqavilə əsasında iki və ya bir neçə şəxsin hüquqi şəxs yaratmaqda, öz əmanətlərini qoyuluşlarının və öhdəliklərinin birləşdirilməsi vasitəsi ilə həyata keçirilir. Birgə fəaliyyət üzrə hesabat iştirakçıların vəkəllətnaməsi əsasında tərəflərdən birinə həvalə edilir və onun ayrıca balansında uçota alınır. Fəaliyyət nəticəsində əldə edilən zərər

iştirakçı olan hüquqi şəxslərin hesabına aid edilməyərək, fəaliyyət iştirakçılarının hesabına ötürülür.

Birgə fəaliyyət üçün sərəncamda qalan mənfəət hesabına birləşdirilən vəsaitlər, əmlak, habelə vətəndaşların könüllü ianələrindən daxilolmalar vergiyə cəlb edilmir. Bu halda vergitutma obyektinə müvafiq vasitələrin istifadəsi nəticəsində əldə olunan mənfəətdir.

Birjaların vergiyə cəlb etmə obyektinə broker yerlərinin icarəyə verilməsi və satışından, malların, qiymətli kağızların, xarici valyutaların və digər əmlakın satışından, habelə sahibkarlıq fəaliyyətinin digər növlərindən əldə edilən mənfəətdir.

Mövcüd qanunvericiliyə uyğun olaraq aşağıdakı hallarda mənfəətdən vergi üzrə güzəşt tətbiq edilir:

- İstehsal təyinatlı kapital qoyuluşunun maliyələşdirilməsi, habelə bu məqsədlər üçün istifadə edilmiş bank kreditləri üçün müəssisənin sərəncamında qalan mənfəət hesabına faktiki çəkilmiş məsrəflər vergi tutlan mənfəət hesablanarkən həmin məbləğdə azaldılır. Bu kapital qoyuluşlarına əsaslı tikinti, yenidənqurma müəssisələrinin genişləndirilməsi, texniki cəhətdən təchizatı, avadanlıqların, nəqliyyat vasitələrinin və digər obyektlərin satın alınması başa düşülür. Nəzərə alınmalıdır ki, verilən güzəşt istehsal xərclərinə aid edilən amortizasiya ayırmaları məbləğində azaldılır;
- Banklarda və digər kreditlər üçün ehtiyat yaradılması məqsədi ilə, bu kreditlərin 20%-i həcmində yönəldilən mənfəətin məbləği qədər;
- İşçilərin ümumi sayının azı 50 faizi əlillərdən ibarət olan istehsal müəssisələrinin mənfəət vergi dərəcəsi 50 faiz azaldılır (əvəzçilik və mülki-hüquqi müqavilə əsasında işləyən əlillər nəzərə alınmır);
- Qeydiyyatdan keçmiş xeyriyyə, ekologiya, sağlamlıq fondlarına, dini təşkilatlara, əlillərin ictimai təşkilatlarına, onların müəssisələrinə, habelə

səhiyyə, xalq təhsili, sosial təminat, idman müəssisələrinə, mədəniyyət və incəsənət, kinimotografiya, yaradıcılıq ittifaqlarına ümumi mənfəətin məbləğindən 1 faizdən çox olmamaqla köçürülmüş vəsaitlər;

- Əvvəlki ildə əsas fəaliyyəti üzrə zərərlə (1998-ci və sonrakı illərin illik hesabatlarına əsasən) işləyən müəssisələr sonrakı 5 il ərzində bərabər bölünərək zərərin ödənilməsinə yönəldilən mənfəət (ehtiyat və digər bu kimi fondlardan tam istifadə edildiyi hallarda);

- Dövlət müəssisələrinin və onların struktur bölmələrinin bazasında yaradılmış icarə müəssisələri üçün, müəyyən edilmiş dərəcələrlə hesablanmış mənfəət vergisinin məbləği büdcəyə ödənilməli olan icarə haqqının (onun tərkibinə daxil olan amortizasiya ayırmaları çıxmaq şərti ilə) məbləği qədər azaldılır.

Dövlət istiqrazları və digər dövlət qiymətli kağızları üzrə əldə edilmiş gəlirlər istisna olmaqla müəssisələrə məxsus səhmlərdən, istiqrazlardan və Azərbaycan Respublikasında buraxılan digər qiymətli kağızlardan, müəssisələrdə pay iştirakından əldə edilən gəlirlər, dividendlər, faizlər 15 faiz dərəcəsi ilə vergiyə cəlb edilir. Gəlir ödəniş mənbəyindən tutulur və ödəyən müəssisə vergilərin düzgün tutulmasına və büdcəyə ödənilməsinə məsuliyyət daşıyır.

Pərakəndə ticarət, ictimai iaşə və məişət xidməti sahəsində fəaliyyətin gəlirlərindən Azərbaycan Respublikasının Vergilər Nazirliyinin digər təlimatına uyğun tutulur.

Mənfəət vergisi ilin əvvəlindən artan yekunla hesablanır.

Vergi hesablamaq məqsədi ilə hər bir fəaliyyət növü üzrə maliyyə nəticələri ayrıca uçota alınır.

Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqaviləsində mənfəət vergisi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununda nəzərdə tutulmuş

qaydalardan fərqli qaydalar müəyyən edildikdə, beynəlxalq müqavilənin qaydaları tətbiq olunur.

Ölkənin hüdudlarından kənarada əldə edilmiş mənfəət Azərbaycan Respublikasında vergiyə cəlb edilən ümumi mənfəətə daxil edilir. Belə ki, kənarada əldə edilən gəlir, həmçinin kənarada ödənilmiş vergi daxil olmaqla çəkilmiş xərclər şıxılmadan müəssisənin mühasibat hesabına tam məbləğdə daxil edilir. Xarici ölkədə gəlirin əldə edilməsi ilə əlaqədar çəkilən xərclər respublikamızın qanunvericiliyinə uyğun qaydada çıxılır. Xaricdə ödənilmiş vergi ölkəmizdə mənfəət vergisi ödənilərkən nəzərə alınır. Əgər ödənilmiş vergi məbləği Azərbaycan Respublikasında həmin mənfəətdən ödənilməli olan vergi məbləğindən az olduqda aradakı fərq büdcəyə ödənilir, çox olduqda isə müəssisənin sərəncamında qalan mənfəət hesabına aid edilir.

Qüvvədə olan Qanuna görə istehsal müəssisələrində vergitutma obyektinə normativ sənədlərdə nəzərdə tutulmuş miqdarda azaldılan (artırılan) ümumi mənfəətdir ki, “ümumi mənfəət məhsulun (işlərin və xidmətlərin), əsas fondların (o cümlədən, torpaq sahəsinin), digər əmlakın satışından müəssisənin əldə etdiyi mənfəətin (zərərin) və satışdankənar əməlyatlardan gəlirlərin həmin əməlyatlar üzrə xərclər və itkilər, habelə ixrac rüsumları məbləğində azaldılan məbləğidir”.

Ümumi mənfəət (balans mənfəəti) hesabat dövrü ərzində müəssisənin bütün mənfəət və zərərlərinin balanslaşdırılmasının ümumi nəticəsidir. Bu göstərici bütün gəlirlərin xərclərdən artıq məbləği olub, mənfəət və zərərlər haqqında hesabatın (forma №2) “balans mənfəəti yaxud zərəri” maddəsində, o 80-ci sətirin üçüncü və dördüncü sütunlarındakı məlumatların fərqi kimi müəyyənləşdirilməklə, müəssisənin hesabat dövründə əldə etdiyi mənfəət və ya zərərin son qalığını xarakterizə edir və 090-cı sətirdə əks etdirilir.

Vergiye cəlb olunan mənfəət həm cəmiyyətin tələbatının (mənfəət vergisi, əmlak vergisi, iqtisadi sanksiyalar üzrə büdcəyə ödəmələr və d. formasında) və həm də müəssisənin tələbatının ödənilməsində (ehtiyat fondu, yığım fondu, istehlak fondu və s. fondların yaradılması, xeyriyyə müəssisələrinə, kollektiv istehlaka, fərdi istehlaka və i.a. ayırmalar formasında) həlledici rol oynayan balans mənfəətinə görə formalaşır.

Vergiye cəlb olunan mənfəətə görə hesablanan vergi məbləği ödənildikdən sonra mənfəətin qalan hissəsi müəssisənin sərəncamında qalan xalis mənfəəti təşkil edir. Bu səbəbdən də vergi alınan mənfəətin və xalis mənfəətin formalaşmasında ayrı-ayrı göstəricilərin qarşılıqlı əlaqələrinin təhlili həm bu işdə marağı olan dövlət orqanları və həm də müəssisələrin özləri tərəfindən aparılır.

Bir qayda olaraq balans mənfəətindən gəlirə görə vergi əmlak vergisi, büdcəyə çatması iqtisadi sanksiyalar, yerli vergilər və rüsumlar, mənfəətdən vergi hesablanarkən qanunda nəzərdə tutulan güzəştlər (mənfəət hesabına xərclər və məsrəflər) çıxıldıqdan sonra yerdə qalan məbləğ vergi tutulan mənfəət məbləği hesab olunur.

Təhlil apardığımız “Firuzə” ATSC-də vergi tutulan mənfəət məbləğinə əsas amillərin təsirini (yəni göstəricilərin əlaqəsini) aşağıdakı analitik cədvəldən görmək olar:

Qeyd: vergi tutulan mənfəət məbləğinə müxtəlif amillərin təsirini müəyyən etmək məqsədi ilə aparılan analitik hesablamalarda büdcəyə ödənilən vergi (mənfəətdən vergidən başqa) və rüsumlar, iqtisadi sanksiyalar, vergi üzrə güzəşti hesablayan zaman nəzərdə tutulan xərclər və məsrəflər maddələri üzrə müsbət kənarlaşmalar mənfi hal kimi, mənfi kənarlaşmalar isə müsbət hal kimi qəbul edilir.

Bizim misalımızda vergi tutulan mənfəət məbləği plana müqayisədə 143 min manat, yaxud 0,01 faiz artmışdır.

Vergi tutulan mənfəətin təhlili
(min manatla)

Göstəricilər	Plan	Faktiki	kənarlaşma +/-	
			məbləği	%-lə
1. Balans mənfəəti	10800	11143	+343	+0,03
2. Əmlak vergisi	-	-	-	-
3. Müəssisənin gəlirlərindən müvafiq faiz dərəcələri üzrə tutulan vergi	220	220	0	-
4. İqtisadi sanksiyalar, yerli vergi və rüsumlar üzrə büdcəyə ödəmələr	-	120	120	+100,0
5. Vergiyə cəlb edilən mənfəət (1-ci sət. - 2-ci sət. -3-cü sət. -4-cü sət).	9380	9623	+243	+0,02
6. Mənfəətdən vergi üzrə güzəştlər hesablanarkən nəzərə alınan xərclər və məsrəflər.	1200	1300	+100	+0,08
7. Vergitutulan mənfəət (5-ci sət. -6-cı sət)	8180	8320	+143	+0,01
8. Qüvvədə olan vergi dərəcəsi (22%) üzrə mənfəətdən vergi məbləği	1799,6	1830,4	+30,8	+0,01

Vergi tutulan mənfəətin artmasına əsas amillərin təsiri bu qədər olmuşdur:

1. Balans mənfəətinin artması +343
2. Vergiyə cəlb edilən mənfəətin artması +243
3. Mənfəətdən vergi üzrə güzəştlər hesablanarkən hesaba alınan xərclərin və məsrəflərin artması +100 m.m.
4. İqtisadi sanksiyalar, yəni vergi və rüsumlar üzrə büdcəyə ödəmələrin artması +100 m.m.

Cəmi: +786

Onu qeyd etmək lazımdır ki, məhsul buraxılışının, hesabat dövrünün əvvəlinə və axırına əmtəəlik məhsul qalıqlarının plana nisbətən dəyişilməsinin, reallaşdırılan məhsulun strukturunun maya dəyərinin və satış qiymətlərinin plana nisbətən artması və azalmasının iştirakı üzrə gəlirlər, hesabat ilində aşkar edilən keçmiş illərin mənfəəti və zərərlər,

alınan cərimə, penya və dəbbələmə məbləğləri (ödənən məbləğləri çıxmaqla), ümitsiz (vatxtilə balansdan silinmiş) debitor borcların daxil olması üzrə gəlirlər, başqa müəssisələrdən alınan maliyyə yardımı, birja, broker və digər fəaliyyətlərindən alınan gəlirlər, aksiya, istiqraz və rəqələri və digər qiymətli kağızlardan gəlirlər, mənfəətdən vergi üzrə güzəşt hesablayan zaman hesaba alınan xərclər və məsrəflərin dəyişməsi və i.a. vergi tutulan mənfəət məbləğinə təsir göstərir.

Vergi tutulan mənfəətin təhlilinin sonrakı mərhələsində yuxarıda sadaladığımız amillərin vergi tutulan mənfəət məbləğinin artması və yaxud azalmasına təsiri müəyyən edilir.

Bütün müəssisələrdə olduğu kimi, ictimai iaşə müəssisələrində də xalis mənfəət müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin son nəticələrini xarakterizə edən mühüm göstəricilərdən biridir. Balans mənfəətindən büdcəyə ödənilən vergi və digər ödənc məbləğləri çıxdıqda yerdə qalan məbləğ müəssisənin əmlak vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, likvidliyin qarşısının alınması, maliyyə-sabitliyinin təmin olunması, ölkədaxili və xarici bazarlarda möhkəm, geniş fəaliyyəti, bazar rəqabəti şəraitində işgüzer fəallığı və i.a. problemlərin həllində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Xalis mənfəət göstəricisi həmişə müəssisələri və maliyyə bazarlarını idarə edənlərin diqqətini cəlb edir. Müəssisənin özünün yaşaması, iş yerlərinin saxlanılması və artması, dividendlərin ödənilməsi bilavasitə, xalis mənfəətin dinamikasından asılıdır.

Bütün fəaliyyət dövrü ərzində, müəssisə tərəfindən qazanılan və yığılan mənfəət (vergi və dividendləri çıxmaqla) göstəricisi onun fəaliyyətinin inkişafını qiymətləndirməyə imkan verir. Bu göstəriciyə (maddəyə) keçmiş illərin bölüşdürülməmiş mənfəəti, yığım fondları və hesabat ilinin xalis gəliri (vergiləri, yayındırılmış vəsaiti və dividendləri çıxmaqla) daxildir.

Səhmdar kapitalının xalis rentabelliği (xalis mənfəətin səhmdar kapitalına nisbətən $\times 100$), xüsusi vəsaitin xalis rentabelliği (xalis mənfəətin xüsusi vəsaitə nisbətən $\times 100$) və digər bu qəbildən olan göstəricilərin səviyyəsi və dinamikası xalis mənfəətin həcmindən bilavasitə asılıdır.

Müəssisənin fəaliyyətində həlledici rol oynayan istehsalın inkişafı, sosial inkişaf, istehlak, yığım və i.a. fondlar, birgə müəssisələrdə və səhmdar cəmiyyətlərində isə ehtiyat fondu xalis mənfəət hesabına həyata keçirilir. Əsas məsələ xalis mənfəətin formalaşmasına təsir göstərən amilləri və onların təsir dərəcəsini təyin etməkdir. Xalis mənfəət, balans mənfəətinin tərkib hissəsi olduğuna görə, balans mənfəətinə təsir göstərən amillər eyni zamanda xalis mənfəətə də bu və ya digər formada təsir göstərir. Buna görə də əksər amillərin xalis mənfəətə təsirinin təyin edilməsinə dair hesablamalarda xalis mənfəətin balans mənfəətinin tərkibində xüsusi çəkisinə dair göstəricidən istifadə edilir.

Mənfəətin təhlilində xalis mənfəətdən başqa sözlə desək, müəssisənin sərəncamında qalan mənfəətdən nə dərəcədə istifadə edildiyini təyin etmək az əhəmiyyət kəsb etmir. Hal-hazırda qüvvədə olan normativ sənədlərdə göstərilir ki, mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, bütün müəssisələr qanunvericiliyə uyğun olaraq mənfəət vergisi və digər məcburi ödənişlər ödənildikdən sonra, yerdə qalan xalis mənfəətdən istədikləri kimi iatifadə edə bilirlər. Buna görə də təhlil zamanı mənfəətin bölüşdürülməsi profopsiyaları və tendensiyası, bu və ya digər fonda ayırmaların plana və əvvəlki illərə nisbətən artması, yaxud azalması bu kənarlaşmaların səbəbləri öyrənilir.

Qüvvədə olan normativ sənədlərdə xalis mənfəət hesabına ehtiyat fondu, yığım fondu, istehlak fondu (o cümlədən, kollektiv istehlak və fərdi istehlak üçün) və digər fondların yaradılması, sair məqsədlərə xərclənməsinə icazə verilir.

Mənfəətdən istehlaka və yığma istifadənin biri-birinə nisbəti müəssisənin maliyyə vəziyyətinə təsir göstərir. Yığma yönəldilən vəsaitin çatışmaması dövriyyənin artımını ləngidir və borc vəsaitlərinə tələbatın artmasına gətirib çıxarır.

Xidmət müəssisəsinin potensial inkişafının son həddini xüsusi vəsaitlərin rentabelliği (R_{xb}) göstəricisi müəyyənləşdirilir:

$$R_{xb} = (\text{təmiz mənfəət/xüsusi kapital}) \times 100\% \quad (1)$$

Əgər R_{xb} – 20%-ə bərabədirsə, onda vəsaitlərin istehlaka və dividendlərə ödənilməsindən imtina etməklə xüsusi vəsaitləri 20%, və yaxud vəsaitlərin dividendlərə ödənişi 20% artırmaq mümkündür. Həqiqətən v\ddə vəsaitlərin istehlaka (bölgü norması) istifadəsi ilə xüsusi vəsaitlərin (artımın daxili sürəti) artım faizi arasında optimal nisbəti tapmaq lazım gəlir.

Dövriyyənin yüksək sürətinə nail olmaq üçün müəssisənin xüsusi vəsaitlərinin rentabelliğini yüksəltmək imkanları yaranır.

İstehlaka və yığma yönəldilən vəsaitlərin xüsusi vəsaitlərin kəmiyyətinə nisbətini xüsusi vəsaitlərin rentabelliği kimi təsəvvür etmək mümkündür.

Yığma və istehlaka yönəldilən vəsaitlərin məbləğ təmiz mənfəətin məbləği kimi başa düşülməlidir. Bu məbləğ vergi və digər maliyyə xərcləri ödənildikdən sonra aşağıdakı düstur vasitəsilə hesablanır:

$$R_{xb} = Fd/Xk + Fi/XK$$

Burada Fd – yığım fondunu, Fi – istehlak fondunu, XK isə - xüsusi kapitalı göstərir.

Yığım fondunun xüsusi kapitalın kəmiyyətinə nisbəti daxili artım sürətini, başqa sözlə aktivlərin artım sürətini əks etdirir. Nəzəri cəhətdən kapitalın dövriyyəsi əmsalının əhəmiyyəti sabit qaldıqda, məhsul satışının həcmnin artımı artımın daxili sürətinə bərabərdir.

İstehlak fondunun xüsusi kapitalla nisbəti istehlakın səviyyəsini təşkil edir.

Əgər təsəvvür etsək ki, istehlak fondu təmiz mənfəət və mənfəətin bölgü normasıdır, onda xüsusi vəsaitlərin rentabelliği aşağıdakı kimi hesablanıla bilər:

$$R_{xb} = (Mt (1-Mn))/XK + (Mt \times Mn)/XK = ADC + R_{xb} \times Mn \quad (2)$$

Burada Mn – mənfəətin bölüşdürülməsi norması;

ADC – artımın daxili sürəti deməkdir.

Burada $ADC = R_{xb} (1-MH)$ deməkdir.

Eyni zamanda xüsusi vəsaitlərin rentabelliği maliyyə rıçağının faydalılığı vasitəsilə belə əks etdirilə bilər:

$$R_{xb} = 2/3 R_c + MPC \quad (3)$$

Burada – R_c – iqtisadi rentabelliği, MPC – isə maliyyə rıçağının səmərəsini göstərir.

Maliyyə rıçağının səmərəsi dedikdə, xüsusi vəsaitlərin rentabelliği deməkdir.

Maliyyə rıçağının səmərəli (maliyyə leverici) aşağıdakı düstur vasitəsilə hesablanır.

$$MPC = 2/3 (R_c - CFOC) B_k / X_k \quad (4)$$

Burada CFOC – ssuda faizinin orta stavkası, B_k – borc kapitalını, X_k – isə xüsusi kapitalı göstərir.

Maliyyə rıçağının səmərəliliyinin müəyyənləşdirilməsi düsturu iqtisadi rentabellikdən (və yaxud aktivlərin rentabelliğindən) irəli gəlir:

$$R_c = (M_m + C_{FOC} \times B_k) / X_k + B_k \quad (5)$$

Burada $C_{FOC} \times B_k$ – borc vəsaitləri (və yaxud maliyyə xərcləri) üzrə faizlərin məbləğini əks etdirir.

Təmiz mənfəəti (M_m) aşağıdakı düstur vasitəsilə hesablamaq mümkündür:

$$M_m = R_c (X_k + B_k) - C_{FOC} \times B_k$$

Yuxarıda düsturun köməyi ilə xüsusi vəsaitlərin rentabelliğini belə təsəvvür etmək olar:

$$R_{xb} = (R_c(X_k + B_k) - C_{FOC} \times B_k) / X_k = (R_c \times X_k) / X_k + B_k / X_k \\ (R_c + (R_c - C_{FOC}) \times B_k / X_k)$$

$(R_c - C_{FOC}) B_k / X_k$ – özlüyündə maliyyə rıçağının səmərəliliğini əks etdirir. Əgər iqtisadi rentabellik balans mənfəəti üzrə hesablanırsa, onda hesablanılan səmərə mənfəətdən vergi ölçüsündə azalır (orta hesabla balans mənfəətinin 1/3 – i həcmində).

Maliyyə rıçağı kapitalın borc götürülməsi ilə əlaqədar maliyyə xərclərinin təmiz mənfəətin kəmiyyətinə təsirini göstərir.

Əgər o, müsbət kəmiyyətdirsə, onda xüsusi vəsaitin rentabelliğini yüksəldir. Əgər, kapitalı (iqtisadi rentabelliği ssuda faizinin stavkasından yüksək olduğu şəraitdə maliyyə rıçağı müsbət olacaq. Bazar iqtisadiyyatında ssuda faizinin stavkası digər bütün eyni olmaqla, cəlb edilmiş kapitalın ölçüsü ilə müəyyənləşdirilir. Müəssisənin vəsait mənbələrinin strukturunda borc kapitalının ölçüsü nə qədər yüksək olursa, təmiz mənfəətin və müvafiq surətdə xüsusi vəsaitlərin rentabelliği o qədər aşağı olacaq. Təmiz mənfəətin istehlaka istifadəsi müəssisənin borc kapitalına olan tələbatını yüksəldir. Resursların yüksək qiyməti və aktivlərin aşağı rentabelliği zamanı bu maliyyə rıçaqlarının mənfi səmərəsinə, xüsusi

vəsaitlərin, rentabelliyyənin aşağı salınmasına gətirib çıxarır, habelə müəssisənin daxili artım sürətini məhdudlaşdırır.

Mənfəətdən istifadənin təhlili aşkar edir ki, vəsaitlər yığım və istehlaka arasında necə səmərəli bölüşdürülmüşdür. Burada qiyməti aşağıdakı meyarlarını ayrıca qeyd etmək olar:

1. Əgər, kapitalın quruluşunda borc vəsaitlərinin payı artarsa, deməli sosial ödəncələr artımın daxili sürətini məhdudlaşdırmışdır;
2. Əgər, artımın daxili sürəti artırsa, onda mənfəətin bölüşdürülməsi siyasəti düzgün seçilmişdir.

Mənfəətin istehlaka və yığma bölüşdürülməsinin səmərəliliyyənin qiymətləndirilməsi maliyyə rıçaqının səmərəliliyyənin miqdarca ölçüsünün köməyi ilə həyata keçirilir.

İqtisadi rentabelliyyəni hesablamaq üçün kreditlərdən istifadəyə görə ödəncələr vergiyə cəlb olunandan sonra mənfəətin təmiz aktivlərin kəmiyyətinə bölmək lazımdır. Xüsusi vəsaitlərin məbləği balansın müxtəlif bölmələrinin yekunlarının fərqi kimi hesablanır; borc vəsaitlərinin məbləği.

Kapitalın aşağı rentabelliyyəni zamanı borc vəsaitlərinin cəlb olunması ümumiyyətlə məqsədə müvafiq deyildir. Maliyyə rıçaqının səmərəsinin mənfəəti əhəmiyyət xüsusi vəsaitlərin rentabelliyyənin aşağı düşməsinə təsir göstərir.

Xüsusi vəsaitlərin rentabelliyyəni yüksəltmək üçün həm təmiz mənfəətin, həm də xüsusi vəsaitlərin məbləğini və yaxud borc vəsaitlərin məbləğini əlverişli şərtlər daxilində artırmaq məqsədəuyğundur.

Нятичя вя тьяклифляр

Диссертасийада шярщ олунан мясялялярдян беля нятичяйя эялмяк олар ки, ичтимаи иашя мцяссисяляриндя мянфятин уьоту вя тящлилинин ганунауйьун щяйата кеьирилмяси базар мцнасибятляри шяраитиндя даща бьойцк ящямийят кясб едир. Мцщцм ящямийятли игтисади эюстяричи щесаб олунан мянфятля бирбаша ялагядар олдуьундан, щяр бир мцяссисядя малийя нятичяляринин уьоту, тящлили вя мцяссисянин малийя вязийятинин аналитик гиймятляндирилмяси диггяти даща ьох чялб едир. Мцяссися вя тящкилатларда щесабат дьврц ярзиндя тьяррцфат фяалийятинин мянфят вя йа зярряля баша вурулмасынын даща дягиг мцяййян едилмяси, щяр шейдян яввял, малийя нятичяляри уьотунун дцзэцн тящкил едилмясиндя асылыдыр.

Мцасир базар игтисадийяты шяраитиндя щяр бир мцяссисянин мянфятля ищлямяси зяруридир. Мцяссисянин мьовчудлуьу вя онун тьяррар фяалийятинин горунмасында щеь бир дьвлят тьяминатынын олмадыьы индики шяраитдя мянфятин ня дярячядя ящямийятли олмасы мялум щягигятдир. Диэяр тьярфдя, дьвлят бцдчясинин эялирляринин формалашмасында щяр бир мцяссисянин пайы олдуьундан, онларын мянфятля ищлямяси дьвлят цьцн дя ящямийятлидир.

Ичтимаи иашя мцяссисяляриндя мянфятин уьоту вя тящлилинин ясас хцсусийятляриня щяср олунмуш бу диссертасийа ишиндя шярщ олунан мясялялярдян беля нятичяйя эялмяк олар ки, бцтьовлцкдя малийя нятичяляринин уьотунун юзцнмяхсус хцсусийятляри мьовчуддур. Бцтцн тьяррцфат саяляри цзря малийя нятичяляринин

уьоту вя тящлили ейни принципляр ясасында щяйата кеьирлир. Лакин мцхтялиф сащялярин спесифик хцсусийятлярина мцвафиг олагаг, бязи фярглярин мювчудлуьу да истисна дейилдир. Беля нятичяйя эялмяк олар ки, ичтимаи иашя мцяссисяляриндя малийя нятичяляринин уьотунун башлыьа хцсусийяти, билаваситя тясяррцфат фяалийяти иля ялагядар олан вя олмайан эялир вя хярчляри дцзэцн уьота алмаг вя щесабат дюврцня аид олан сон малийя нятичясини дягиг мцяййян етмякдян ибарятдир.

Ичтимаи иашя мцяссисяляриндя билаваситя тясяррцфат фяалийяти иля ялагядар олан эялир вя хярчяляря мцвафиг олагаг, тичарят ялавяляри вя тядавцл хярчяляри аид едилир. Малийя нятичяляринин учоту вя тящлилинин дцзэцн щяйата кечирилмяси цьцн бу чцр эялир вя хярч мябляьляринин дягиг щесабланмасы вя дцзэцн уьота алынмасы вачибдир.

Ичтимаи иашя мцяссисяляриндя мянфяятин артырылмасы истигамятиндя ашаьыдакы тьклифляр иряли сцрцлцр:

- ✓ Мал дюврийяси щячминин артырыласы истигамятиндя мцщцм тьдбирлярин эюрцлмяси;
- ✓ Мал дюврийясинин цмуми щячминдя йцксяк эялирли мал ьешидляринин хцсуси ьякисинин артырылмасы;
- ✓ Юлкядахили малсатанлардан мал алышы фяалийятинин эенишляндирилмяси, вя тьдарцк мящсулларынын сатышынын артырылмасы;
- ✓ Тядавцл хярчляринин сьвиййясиня оператив уьот нязарятинин эцчляндирилмяси;
- ✓ Йцксяк фаизли кредит вя борчлардан истифадянин мящдудлашдырылмасы, даща сямряли малийя мянбяляриндян истифадянин артырылмасы;

- ✓ Нисбятян учуз баша эялян няглийят нювляриндян истифадыя едилмасы вь малларын ири партияларла дашынмасынын тяшкили;
- ✓ Тичарят шьбьякьяринин мцасир тялябляря уйьун гурулмасы, дизайн вь реклам характерли тьдбирлярин эенишляндирилмасы;
- ✓ Ящалийя мядяни хидмят сьвийьясинин йцксялдилмасы вь с.

Малийя нятичьяринин уьоту вь тящлинин, елячя дя бцтвовлцкдя мцщсибат уьоту вь игтисади тящлинин тькмиллящдирилмасы истигамьтиндя ашаьыдакы тьклифляр иряли сцрццр:

- ✓ Мцщсибатлыьын республикамызда мущсибат уьоту сащясиндя гьбул едилян йени ганунлар, гьрарлар, тьлиматлар, щабеля мьовчуд ганунверичилийя едилян ян сон дяйишиклик вь ялавьяляря аид норматив сьнядлярля тьминатынын тяшкили;
- ✓ Уьот вь игтисади тящлинин тяшкилини бу гьрар, эюстяриш вь тьлиматлар ясасында щьяята кеьирилмьсинин тьмин едилмасы;
- ✓ Уьотун апарылмасында йени милли мцщсибат уьоту стандартлары ясасында гьбул едилян, мцщсибат уьотунун щесаблир планындан дцзэцн истифадыянин тяшкили;
- ✓ Уьотун тяшкилинин китаб-журнал формасынын хцсусийятляриндян иряли эялян тялябляря ясасында щьяята кечирилмьсинин тьмини;
- ✓ Малийя нятичьяринин уьоту вь тящлинин ганунауйьун тяшкили мягсядиля онун гаршысында дуран вачиб вязифьярин йериня йетирилмасы;
- ✓ Малийя нятичьяринин дцзэцн мцьяйян едилмьсинин тьмин едилмасы мягсядиля, эялир вь хьрчлярин уьотунун ганунауйьун тяшкилинин щьяята кечирилмасы;

- ✓ Эялир вя хярчлярин мябляьинин дцзэцн мцяййян едилмяси вя уьотда дцзэцн якс етдирилмясинин тяшкили, эялир вя хярчлярин синтетик уьоту иля йанашы, аналитик уьотунун да щяйята кеьирилмясинин тямин олунмасы;
- ✓ Щесабат дюврцндя сатылмыш маллара аид олан эялир вя хярчлярин мябляьинин даща дягиг мцяййян олунмасы цьцн мьовчуд щесаблама методларынын тятбиг едилмяси;
- ✓ Билаваситя фяалийятля ялагядар олмайан эялир вя хярч мябляьляринин дцзэцн мцяййян олунмасына вя уьотда дцзэцн якс етдирилмясиня нязарятин артырылмасы;
- ✓ Эюстярилян бцтцн тядбирлярин даща сямряли ясада тяшкилини тямин етмяк мягсядиля тяшкилатда мцщасибат уьоту вя игтисади тящилин компцтерлящдирилмясинин тяшкил олунмасы вя с.

Истифадя едилмиш ядьябийятларын сийащысы

1. “Мцщасибат уьоту щаггында” Азярбайчан Республикасынын Гануну. Бакы-2004.
2. Азярбайчан Республикасынын Верэи Мячяляси. “Експерт” журналынын хцсуси бурахылышы. Бакы-2012.
3. Азярбайчан Республикасынын Мцлки Мячяляси. “Експерт” журналынын хцсуси бурахылышы. Бакы-2014.
4. Kommersiya təşkilatları üçün Milli Mühasibat Uçotu Standartlarının konseptual əsasları. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin nəşri. Bakı, 2009

5. Devid Aleksander, Anne Britton, Ann Yorissen. Maliyyə hesabatının beynəlxalq standartları: nəzəriyyədən praktikaya/ Rus dilindən tərcümə. Bakı: “İqtisad Universiteti” Nəşriyyatı, 2010
6. Səbzəliyev S.M., Quliyev V.M. İdarəetmə uçotu. Dərslik. Bakı, “Elm və təhsil” Nəşriyyatı, 2014, 524 səh.
7. А.Кяримов. Мцщасибат уьоту, верэиляр. Бакы, «Елм» 2008.
8. Salahov Ə.S., Mehdiyev V.M. Mühasibat uçotu. Dərslik. Bakı, “Kooperasiya Universiteti” Nəşriyyatı, 2016, 478 səh.
9. İsmayılov M., Əhmədov Y., Bədəlov Q., Həşimova S. Mühasibat uçotu üzrə praktikum və tapşırıqlar toplusu. Dərs vəsaiti. Bakı, “Mütərcim” Nəşriyyatı, 2014, 368 səh.
10. Cəfərov A.M. Mühasibat uçotu. “Monitor Konsaltinq Servis” MMC-nin kitabxanası seriyasından. Bakı, 2011, 504 səh.
11. Николаева Г.А. Блицау Л.П. Бухгалтерский учет в торговле. Москва-2009.
12. Ивашкин Б.Н. Бухгалтерский учет в торговле. Москва-2011.
13. Ковалев В.В. Финансовый анализ. Москва «Ф.и Е.» 2005.

Сулейманова Нуран Азад кызы

**Совершенствование учета и анализа прибыли в предприятиях
общественного питания**

РЕЗЮМЕ

В диссертации исследованы вопросы образования и формирования прибыли, определения финансовых результатов, а также учета и анализа соответствующих хозяйственных операций в предприятиях

общественного питания. Научная новизна исследования состоит в разработке вопросов синтетического и аналитического учета прибыли и финансовых результатов в соответствии с требованиями Национальных Стандартов Бухгалтерского Учета, а также в предложениях о применении новых подходов анализа.

Диссертация состоит из введения, трех глав и списка использованной литературы. Во введении обоснована актуальность, определены цель и задачи исследования, изложена его научная новизна и дана практическая значимость. В первой главе исследованы экономическая сущность и теоретические основы прибыли в предприятиях общественного питания, во второй главе современное состояние учета прибыли и вопросы его совершенствования, в третьей главе вопросы анализа прибыли в условиях рыночной экономики. В конце диссертации сформулированы основные выводы и предложения по результатам проведенного исследования.

Suleymanova Nuran

**Improvement of accounting and analyzing of profit in
public catering companies**

SUMMARY

The creation and formation of profit, determination of financial results, as well as accounting and analyzing of business transactions in public catering companies are investigated in this dissertation.

The innovation of this paper is based on the adjustment of synthetic and analytical accounting of financial results and earnings according to requirements of National Accounting Standards and application of new ways of its analysis.

Dissertation consists of introduction, three parts and references. Objects of research are defined and the practical significance and academic innovation of the research are displayed in this research. Moreover objects and goals of research are defined in introduction part of the paper.

Economic essence and theoretical bases of profit in public catering companies are explored in the first part of the paper. Some problems of modern situation of earnings accounting and its perfection discussed in second part and in the third part we discussed analyzing of profit in public catering companies under condition of market economy. In conclusion results and suggestions arising from our investigation are indicated.